Жанна Ковба

ОСТАННІЙ РАБИН ЛЬВОВА
ЄЗЕКІЇЛЬ ЛЕВІН

Львів — Київ
2009

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА НАУКМА
ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЄВРЕЙСЬКИЙ БЛАГОДІЙНИЙ ФОНД «ХЕСЕД-АР'Є»

УДК 94 (47 + 57. 1900-1945 / 092)
ББК 63.3 (2) 622. 013

Видавці: *Костянтин Сігов, Леонід Фінберг*
Консультант: *Едуард Ґрінберґ*
Корректор: *Наталія Резнік*
Верстка: *Світлана Невдащенко*

Ковба Ж.М. Останній рабин Львова. Єзекіїль Левін. — Львів — Київ: «Дух і Літера». Всеукраїнський єврейський благодійний фонд «Хесед-Ар'є», 2009, 182 с., з іл.

На матеріалах архівних джерел, преси, спогадів галичан-євреїв, поляків, українців — висвітлюється релігійне життя юдейської громади Львова міжвоєнного періоду, діяльність рабинів та рабинату, їхні долі в часи Другої світової війни.

Вперше описано життєвий шлях, служіння вірним, духовна спадщина рабина синагоги Темпль Єзекіїля Левіна, його дружні зв'язки з Митрополитом Греко-Католицької Церкви Андреєм Шептицьким. Рабин Левін загинув 1 липня 1941 р., рятуючи своїх вірних.

Для широкого читацького загалу; зацікавить науковців, краєзнавців, які досліджують історію Львова як одного з центрів європейського єврейства.

На першій сторінці обкладинки використано
роботу скульпторів Луїзи Штеренштейн і Якова Шмуклера
«Пам'ятник жертвам львівського гетто».

ISBN 978-966-378-114-3

® Ковба Ж.М., 2009
® ДУХ І ЛІТЕРА, 2009

ЗМІСТ

Замість вступу

ЧАС ЗБИРАТИ КАМІННЯ… 5

Розділ I

СВІТ ЛЬВІВСЬКОЇ ЮДЕЙСЬКОЇ
РЕЛІГІЙНОЇ ГРОМАДИ 9

Мирні міжвоєнні роки..... 9

Львівські рабини й рабинат 17

Синагоги й рабини 27

Війна. Голокост. Долі рабинів 52

Німецька окупація..... 62

Розділ II

РАБИН ДОКТОР ЄЗЕКІЇЛЬ ЛЕВІН 75

Життя 75

Жертва за вірних 98

Спадщина..... 103

Замість висновків

РОЗКАЖИ ДІТЯМ СВОЇМ 119

Бібліографічна довідка..... 153

RETURN FROM OBLIVION –
RABBI OF LVIV DR. JECHESKIEL LEWIN..... 155

His life 155

His Legacy 170

Щиро дякую за підтримку та зацікавленість у виданні цієї книжки:

синам рабина Єзекіїля Левіна: Курту і Натану Левіним;

директору Всеукраїнського єврейського благодійного фонду «Хесед-Ар'є» Аді Діановій та співробітниці фонду Ользі Фадєєвій;

заступнику директора Центрального державного історичного архіву у Львові Ігорю Смольському;

директору Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства НАУКМА Леоніду Фінбергу й співробітникам Центру Едуарду Ґрінберґу та Світлані Невдащенко;

головному редактору Незалежного культурологічного часопису «Ї» Тарасу Возняку та редактору часопису Ірині Магдиш, які першими почали вводити єврейський світ Галичини до нашого сьогодення.

Замість вступу

Час збирати каміння...

«Бо я вибрав його на те, щоб наказав своїм дітям
і своєму домові по собі берегти путі Господні,
творивши правду й суд, щоб Господь сповнив
на Авраамові те, що обіцяв йому».
Книга Буття (18:19)

До Другої світової війни Львів був містом величних костелів, церков, синагог. Лише синагог було 45. Відрадно, що в останні роки про них пишуть цікаві книжки, статті.

Менше, на жаль, пишуть про людей, які туди ходили молитися, або й не ходили. А ще менш у нашому посткомуністичному сьогоденні згадують про священиків, ксьондзів, рабинів.

Львівський публіцист Ірина Магдиш пише про потребу пізнання галицького минулого: «Цей світ був таким барвистим, таким глибоким і багатозначним, що буде великим гріхом (яким хочете – католицьким, греко-католицьким, православним, мусульманським чи навіть юдейським) дати відійти йому в забуття, не пізнавши і не віддавши йому належне у розвитку нашого краю».

Як же віками уживались на галицькій землі, у спільному просторі Львова поляки, євреї, українці, вірмени, допоки їхні долі не стали заручниками Молоха, який нині іменують тоталітаризмом? Тоталітаризмом Заходу з його фішкою расизмом, тоталітаризмом Сходу з його фішкою класового ворога. І «расово неповноцінних», і «класових ворогів» потужна пропаганда і машина на-

сильства змітали з лиця землі. Звісно ж, заради благоденства «істинних арійців», «істинних комуністів». Зараз менше згадують про спокуси і зваби тих теорій і практик, які нівечили долі і життя як спокушених, так і тих, які не спокусилися, а просто намагалися вижити, а в першу чергу людей, які чинили опір.

Галицький світ минулого був брутально знищений. У Катастрофі-Голокості – злочині брунатного тоталітаризму – вбито цілий народ. У повоєнні роки радянська політика змінила склад населення. Не зі своєї волі Львів покинула більшість його мешканців-поляків. Нині лише невелика частка міського населення є корінними львів'янами, поляками, українцями. Немає майже жодного єврея, який був народжений у довоєнному Львові. Час прийшов писати й говорити про богозневагу одних і здатність берегти й передавати дітям Божу науку інших.

По далеких і ближніх краях розпорошені нащадки багатьох вихідців з Галичини. Чи потрібна їм і нам, у Галичині сущим, пам'ять минулого? Відповідь на поверхні.

Час настав говорити й писати не лише про злочини, зрадництво, але про вірність Божим заповідям, про церкви, костели, синагоги, їхнє священство, їхніх вірних, які зуміли зберегти, передати нащадкам віру, надію, любов.

Нам, українцям, бо більше нікому в нашій державі розбудовувати костели, церкви, синагоги, слід воскрешати пам'ять про наших митрополитів, примасів, рабинів, священиків, вчених, художників. Їхнє життя, наука так потрібні, щоб не спокуситися політикою, споживацьким комфортом, кар'єрою, а бути щасливим від багатства нашої такої різної спадщини, від пізнання таких різних звичаїв, традицій, обрядів, радості життя-буття у чудовому місті, усвідомленні чуда, потрібні, щоб дякувати Богові за Його благословення первинності добра, торжества добра над злом.

XX сторіччя прокотилося по людських долях революціями, двома світовими війнами, досвідом червоного і брунатного тоталітаризмів, репресіями, руйнаціями Богом даних цінностей. І страшний той каток розчавив життя багатьох, котрі не прийняли політичних установок, не скористалися можливостями жити як усі, або й краще, але відмовилися заробляти життєвий успіх своїм обдаруванням, своїм інтелектом. Ті часи ще називають «сторіччям мучеників». Конформізму, насильству, брутальності вони протиставили гідність, непохитну віру, любов до ближнього. А ще вони були наділені пророчою здатністю бачити глибше, ясніше, далі від «простих смертних».

Одним із таких мучеників був львівський рабин Єзекіїль Левін, який своєю діяльністю застерігав, а смертю висловив протест проти вселенського зла, іменованого Голокостом.

Великий духом львів'янин Єзекіїль Левін – був останнім рабином – духовним провідником єврейської релігійної громади міста, відомим авторитетом не лише серед євреїв. Левін – останній представник славної когорти галицьких рабинів, яких знали й запрошували до європейських єврейських громад упродовж сторіч.

Він загинув, коли йому було 44 роки, відчайдушно рятуючи свою паству. Загинув у жахливому погромі, який спровокували 1-2 липня 1941 р. нацисти. У повоєнні роки, на руїнах довоєнного життя нечисленна єврейська громада спробувала відродити синагогу, мала двох рабинів. Але синагогу невдовзі закрили «на прохання трудящих євреїв», і на довгі роки традиція галицького рабинства була перервана.

Ця книжка – цеглинка в історію людських взаємин. Це спроба описати спосіб думання, життя релігійного єврейства, його рабина, який загинув заради спасіння громади, трагедію обірваної творчості, нагадати про роки забуття і про життєдайність посіяних зерен духовності.

Перший розділ присвячений релігійному життю Львівської юдейської громади, другий – історії життя, спадщині рабина доктора Єзекіїля Левіна.

Блаженної пам'яті Є.Левін у 1931 р. писав, що заздрить майбутньому історику, який років через 100 буде досліджувати, вивчати події і факти далекого минулого галицького краю.

Для нинішніх і майбутніх істориків подаємо біографічну довідку (архівні джерела та література про життя і діяльність рабина Єзекіїля Левіна).

Розділ I

СВІТ ЛЬВІВСЬКОЇ ЮДЕЙСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ГРОМАДИ

Мирні міжвоєнні роки

Євреї проживали у Львові майже з часів його заснування. Тут існувала окрема єврейська віросповідна громада.

На початку XX ст. єврейство Східної Галичини переживало не лише зміни влади, руїну Першої світової війни, а й емансипацію та втрату національної культури. Якщо у Західній Європі євреї масово асимілювались у місцеві суспільства, то у Східній Європі, особливо у Галичині, традиційна спільнота ще трималася міцно, хоча й модернізувалася у складних внутрішніх конфліктах.

Розвиток єврейської громади у місті зумовлювався різними чинниками: внутрішніми – суто єврейськими, зовнішніми – загальнодержавними, європейськими, які змінювали життя у краї. У міжвоєнний період у кордонах Другої Речі Посполитої євреї стали підданими нової держави. Відбувалися значні зміни у відносинах з поляками, українцями. Ще наприкінці XIX ст. єврейське населення Львова становило третину його населення. У період між двома світовими війнами єврейська

громада Львова була найбільшою у Західній Україні[1]. У 1939 р. у Львові мешкало 110 тис. євреїв. У 1941 р. у зв'язку з німецькою окупацією Польщі єврейське населення зросло за рахунок біженців до 150 тис. осіб.

Численне єврейське населення не було однорідним ні на майновому, ні на соціально-політичному рівнях. Загалом, євреї відігравали значну роль у житті Львова. Відомими й впливовими були єврейські діячі у сфері комерції, посередницької діяльності, у промисловості – швейній, харчовій, металообробній, деревообробній.

Економічна сторона життя перебувала під впливом політичних чинників та внутрішньої конфронтації. Частина єврейських комерційних товариств (ремісничa спілка «Яд Харузім», «Товариство підприємців і дрібних торговців») об'єдналися в Економічний блок, очолюваний у 30-ті роки депутатом сейму І. Єгером. Організація займала проурядову, асиміляторську позицію. Були єврейські економічні товариства, окремі підприємства, які підтримували національні організації сіоністів. Представники Економічного блоку намагалися протидіяти комерційним структурам, які так чи інакше сприяли поширенню сіоністського руху.

Серед єврейської інтелігенції також не було політичної єдності: радикали-сіоністи перебували в постійній конфронтації з асиміляторами. Можна виділити кілька суспільно-політичних напрямів: сіоністський з різновидами соціал-демократичного та соціалістичного, ортодоксально-релігійний і, нарешті, асиміляторський.

[1] Польська урядова статистика використовувала при обліку населення віросповідний критерій. У 1931 р., згідно з даними міського статистичного бюро, у Львові мешкало 50,48% римо-католиків (переважно поляки), 31,91% осіб Мойсеєвого віросповідання (євреїв), 15,9% – греко-католиків (українців), 1,23% євангелістів (переважно німців), 0,48% осіб інших віросповідань.

Різнилися євреї і у релігійному плані. Ще з часів Австрії серед євреїв Львова утвердилися різні напрями юдаїзму: ортодоксальний, хасидський, поступовий (прогресивний). Історія складних взаємин між ними започатковується ще з кінця XVIII ст. Ортодоксальна синагога була непримиренною до хасидів, вважаючи їх новою небезпечною сектою лише на етапі їхнього становлення. У 1792 р. рабини-ортодокси Львова прокляли хасидів. У 1815 р. проклятими були вже представники Гаскали (просвітництва) – засновники прогресивного напряму. Починаючи з середини XIX ст. спостерігається зближення ортодоксів з хасидами у боротьбі з поступовцями. У хасидському середовищі характерною стає тенденція об'єднання з деякими вимогами традиційної ортодоксальної синагоги.

У першій половині XX ст. разом і нарізно відносно мирно співіснували представники усіх напрямів.

Формально їх об'єднувала єдина організаційна структура – єврейська релігійна віросповідна громада. Неформально об'єднували віровизнання, традиція.

Сутністю єврейського життя залишалася релігія, її організаційною формою – громада (gmina – польською, kahal – на їдиш, kehila – гебрайською). Термін релігійна громада має подвійне значення: єврейська спільнота з власною організаційною структурою, самоуправлінням, а також виконавчі органи, які керували цією спільнотою.

Політичні, територіальні зміни 20-х рр. XX ст. не порушували її традиційної структури. Зазвичай громада мала власну синагогу, цвинтар, поховальну спілку – Хевра Кадіша (Святе Братство).

Практично всі єврейські ґміни, особливо великі, як Львівська, мали постійний склад релігійних урядовців:

рабинів, даянів – суддів релігійного суду, хазанів – канторів, що організовували літургію, меламедів – вчителів релігійних шкіл хедерів, ритуальних різників-шойхетів, сойферів-писарів, шамесів – помічників синагогальних хазанів і рабинів, могелів – фахівців ритуального обрізання.

Єврейську ментальність, самоусвідомлення зберігав і відновлював юдаїзм у варіантах різних напрямів.

Основою впливу на життя і розвиток єврейської громади і майже кожної особистості були два чинники: юдейське право і традиція та державне законодавство.

Юридичне існування єврейських релігійних громад оформило ще австрійське законодавство. Закон 1890 р., який з незначними змінами діяв до 1927 р., закріплював права й обов'язки громади як релігійної організації. До сфери її діяльності входили питання релігії, культурного життя, доброчинності. Організаційна структура була ієрархічною: управа, котра виконувала адміністративні, судові й репрезентативні функції; рабин або рабинати у великих громадах, яких утримували за рахунок громади. У хасидських громадах функції рабина багато в чому підпорядковувалися або збігалися з функціями мудреця-цадика. Центром комунікації та духовного життя залишалися синагоги.

Період кінця XIX – початку XX ст. був найсприятливішим у житті єврейських громад Галичини. На тлі дотримання релігійних заповідей, збереження ідентичності євреї досягли значних успіхів у підприємництві, торгівлі, науці, мистецтві, освіті. У Львові, де була сконцентрована значна частина єврейської інтелігенції, з'явилися нові синагоги в єврейському кварталі, розпочато й завершено вже в 20-ті роки будівництво

синагог у передмістях. Релігійна громада мала дві школи для хлопчиків і дівчаток із навчанням польською мовою, три початкові школи. У 1902 р. був заснований інститут для підготовки вчителів релігії Мойсеєвого віросповідання. Рабинат ініціював створення та опікувався доброчинними закладами: сирітським притулком, єврейською лікарнею, притулком для старих, товариством допомоги бідним дівчатам на виданні.

У складі Польської держави статус єврейських громад регулювали декрети глави держави від 7 лютого 1919, президента республіки від 14 жовтня 1927 і 6 березня 1928 р. Ґміни підпорядковувалися старостам, діяльність їхніх правлінь фінансувалася за рахунок ґмінних податків. Рабини й рабинати підпорядковувалися міністерству віросповідань і освіти. Декрет президента 1928 р. декларував створення «Релігійної спілки представників громад Мойсеєвої віри», яка мала б виконувати функції координуючого органу. Оскільки у міжвоєнній Польщі спостерігалися розходження між урядовими деклараціями й реаліями, спілка так і не була створена. Діяльність релігійних громад залишалася некоординованою, тому саме завдяки релігійній складовій вони зберегли значну незалежність і вплив на вірних.

Функціями громади залишалася організація та управління релігійним, культурним життям, доброчинність, освіта (переважно релігійна), ведення документації цивільного стану (метрики, шлюбні контракти).

У 1928 р. у зв'язку з прийнятими урядом новими нормативними актами у структурі громад з'явилися як законодавчі, так і виконавчі органи: рада й управа, безпосереднім керівником виконавчої структури став голова управи.

Управа складалася з окремих відділів: віросповідань, освітнього, громадської опіки, допомоги бідним, фінансового, організаційного, доброчинства, контролю, нерухомості, охорони здоров'я.

Управа громади у маленьких містечках-штетлах найчастіше складалася з рабина й восьми членів. Рабинати були самостійною інституцією, незалежною від інших форм єврейської автономної влади, що була наділена релігійними, судовими, педагогічними функціями, та складалася з колегії рабинів – авторитетних у ритуальному законодавстві духовних провідників громади.

За статутом Єврейської релігійної громади м. Львова, відділ віросповідань координував усі справи: богослужінь, молитовних домів, синагог, ритуальних закладів (різницької, басейна-мікви), здійснював нагляд за дотриманням кошерності, навчанням релігії.

На засідання відділу почергово запрошувалися по одному з представників рабинатів ордотоксального та поступового напрямів.

Вони мали вирішальний голос у справах ритуалу для вірних свого напряму. У справах цвинтарів та навчання релігії голосували рабини обох напрямків. При потребі обговорювали й приймали рішення запрошені рабини синагог з дорадчими голосами.

У хасидських громадах, яких була меншість, провідниками були цадики (гебр. – праведник, справедливий). Їхній авторитет ґрунтувався на містичному втаємниченні, знанні Тори, Талмуда і спадковій харизмі. Цадики уособлювали образ, практику різних течій хасидизму, мали особливі здібності, вели праведне життя, постійно спілкувалися з учнями та вірними. У Галичині відомими були громади белзьких цадиків династії Рокеах, послідовників Йєхієля Міхля із Золочева, Зує-

ва Вольфа із Збаража, Якова Іцхака з Любліна, Шломо Хальберштайна з Нового Санчу, його сина Бенціона з містечка Бобова, Цві Гірша з Жидачева. Послідовники белзьких та садгорських цадиків наприкінці XIX – на початку XX ст. заснували громади у Бучачі, Коломиї, Чорткові, Рогатині. Були хасидські громади й у великих містах – Львові, Станіславові, Тернополі.

У першій половині XX ст., переживши гостру полеміку та боротьбу з ортодоксальними рабинами (мітнагдім – противниками), галицькі хасиди усталили свою обрядовість, релігійні практики, які різнилися в окремих цадиків. Багато у чому обрядовість хасидів і ортодоксів була подібною. Хасидські громади у Галичині були чи не найбіднішими, але водночас згуртованими, далекими від політики та емансипації.

Серед міських ортодоксальних і прогресивних євреїв, навіть рабинів, спостерігалося поблажливе ставлення до хасидів. Але цадиків шанували беззаперечно.

Склад управ, членів ортодоксальних і поступових рабинатів обирали. Виборчі права мали лише чоловіки. Створювалися виборчі комісії, які мали право виключати зі списків виборців осіб, що публічно виступали проти Мойсеєвої віри. Приналежність до громади для єврея була обов'язковою, хоч у теорії, рідше на практиці, існувала можливість виходу з громади. На вибори, звісно, впливали політичні угруповання, економічні інтереси. Протягом усього міжвоєнного періоду перевагу мали політичні організації ортодоксів, партія ортодоксів «Агудат Ісраель»; місцеві групи виборців – прихильників окремих рабинів.

Політизація життя, асиміляція, нові види зайнятості руйнували єврейську релігійну громаду із середини. З'являлися непоодинокі випадки виходу з громади

через зміну віросповідання. Їх було не так вже й багато, але спостерігалася тенденція до зростання. Так, у Львівській громаді у 1921-1925 роках у католицьку віру перейшло 34 юдея. У 1930 році – 9, у 1932 – 24, 1933 – 60, 1934 – 81, 1935 – 69. Виходили з Мойсеєвого визнання вчителі, юристи, інженери, дантисти, лікарі, жінки без професії, які, очевидно, виходили заміж за християн.

Даних за ці роки про повернення до Мойсеєвого визнання серед документів управи Львівської релігійної громади не виявлено. Але це не означає, що таких випадків не було.

Для світу християн, держави Львівська юдейська громада була спільнотою єдиного Мойсеєвого віровизнання.

Всередині ж вона була вкрай неоднорідною. Чималу частину складали послідовники ортодоксального юдаїзму, меншість – хасиди. Освічені представники середнього класу, які найактивніше включалися у модернізаційні процеси, належали до поступового напряму. На відміну від європейських галицькі поступовці 20–30-х рр. зберігали основи ортодоксального юдаїзму, обережно змінюючи заскорузлі форми релігійного життя новими, які відповідали загальному соціальному оновленню. Украй важливою складовою їхньої діяльності було збереження єврейської ідентичності: івриту в багатомовному середовищі, традиції праотців, Тори, як дороговказу на всі випадки життя.

Між різними напрямами постійними були тертя, взаємна критика, навіть поборювання. Хасиди й ортодокси були вороже налаштовані до деяких релігійних практик поступовців, їхньої світської освіти, європейського одягу. Поступовці скоса споглядали на пейси,

капоти, не толерували замкненості талмудичного світу, обмеження навчання хедером та єшивою.

Однак на зовні, за межі внутрішнього життя громади це протистояння майже не виходило.

Конкуренція, політизація життя, відкрита та прихована антисемітська політика уряду, особливо партії народних демократів (ендеків), змушували кожну особистість, кожну родину робити вибір. Можна з подивом констатувати, що в цих умовах галицьке єврейство у масі зберігало релігійну свідомість, традиції, що забезпечувало не лише виживання, а й розвиток як спільноти, так і окремих осіб.

Львівські рабини й рабинат

Оберегами релігійного життя, традиційного єврейського судочинства були рабини й рабинати. Так, у Львівській громаді, котра була найбільшою у Галичині й третьою за чисельністю у Польщі (після Варшави й Лодзі), рабини провадили службу в синагогах, ритуальні чини в приватних будинках, домах молитви (у галицьких містечках рідкістю були міньяни, тобто богослужіння, які провадили вірні самостійно, – усі ходили до синагоги), наглядали за дотриманням кошерності, створюючи для цього всі можливі умови. Рабинат керував діяльністю кількох синагог, серед них найбільшої – Темплю, середніх і вищих релігійних шкіл – Талмуд-Тори, Єшиви. Рабинат організовував роботу різників, різницьких цехів, контролював виробництво і продаж кошерних продуктів, функціонування ритуальних купелевих мікв, опікувався цвинтарями, діяльністю поховальної служби «Хевра Кадіша». Рабинат у Львові докладав значних зусиль для забезпечення релігійної освіти

й релігійного виховання у державних школах. Окрім того, громада утримувала власні загальноосвітні школи. У Львові – школу ім. Абрахама Кона (засновану ще 1844 р. прогресистами-реформаторами). Школа давала світську й релігійну освіту, вивчався іврит, єврейська історія. Для підготовки вчительських кадрів, зокрема, вчителів релігії для державних і приватних шкіл, в яких, згідно із законодавством, повинна була вивчатися релігія, був створений Єврейський педагогічний інститут. У його програму входило вивчення Танаха, Талмуда, коментарів біблійної літератури, івриту, єврейської історії. Рабинат дбав про вивчення івриту, Танаха в просвітницьких товариствах «Тарбут», Єврейському народному університеті ім. А.Ейнштейна, Єврейському педагогічному інституті, професійних школах.

Рабинат, більшість рабинів брали участь у діяльності доброчинних організацій і фондів, зокрема, таких як «Керен Кайємет»[1], «Керен Гаєсод»[2], притулку для бідних й бездомних, притулку для дітей, комітету піклування про єврейських дітей та сиріт. У великих громадах рабини ортодоксального й прогресивного напрямків домагалися обов'язкової участі у всіх нарадах міської адміністрації під час вирішення питань міського життя, забезпечуючи вірним дотримання кошеру, святкування суботи.

У 20-х роках з'являються рабини-капелани у польському війську. Так, у квітні 1936 року управа Львівської релігійної громади звернулася до міністерства військових справ Польщі з проханням призначити рабина Сикстутської синагоги Д. Кахане помічником рабина для воїнів-євреїв Львівського гарнізону.

Велике значення для єврейської спільноти мало збе-

[1] Національний фонд купівлі земель у Палестині.

[2] Фонд відродження Палестини.

реження за рабинами й рабинатом суддівських функцій у Бет-Дині – єврейському суді з трьох рабинів. Кожна сторона обирала одного суддю, двоє суддів запрошували третього. Вислуховувалися аргументи позивача й оскаржуваного, рішення приймалися зважено. У державні судові органи більшість євреїв, особливо у містечках, майже не зверталась.

Рабинат й рабини фактично формували з галицького мешканця єврейського походження неасимільованого єврея. Життя складається із сотень дрібниць, буднів і свят. Коло єврейського буття від народження до смерті було пов'язане з релігією, рабинами, цадиками. Попри асиміляцію, соціальні зміни, для більшості євреїв були звичними, обов'язковими обряди Брит-міла – обрізання, Підйон Габен – викуп первістків-хлопчиків, наречення імені дівчинки, Бар-Міцва – релігійне повноліття єврейського хлопчика, Кібут ав ваем – вшанування батьків, весілля з написаним і прочитаним рабином шлюбним контрактом-ктубою, уділеними сімома благословеннями, заупокійна молитва кадиш й обрядження покійника службою «Хевра Кадиша».

У Галичині цикл шанованих усією людністю свят започатковували євреї. Спочатку Песах, а потім вже католицька й греко-католицька Пасхи, єврейський новий рік – Рош га-Шана, Йом-Кипур, Ханука й Пурім. Ці свята, їхню обрядовість знали й шанували й неєврейські мешканці.

Рабини та їхні помічники підрабини (за офіційною назвою) одночасно мали статус духовних осіб й службовців громад, синагог, які їх наймали. Вони були залежними від польського законодавства, зокрема, від волі місцевих урядовців. У першу чергу це виявлялося у практиці обрання. Існували регламентовані правила

виборів рабинів і підрабинів. Кандидат мав бути громадянином Польщі, не молодшим 23 років, мав знати польську мову, мати релігійну й світську освіту. Оскільки виборчу комісію й кандидатів затверджували представники місцевої влади, а єврейська спільнота була неструктурованою, бували випадки, коли кандидатів звинувачували у незнанні польської мови, невідповідній або й взагалі відсутній світській освіті.

Збереглися численні скарги, доноси, існував навіть напівофіційний термін «німий рабин», тобто рабин, котрий міг прекрасно знати іврит, їдиш, але, на думку якогось польського чиновника або й одновірця (який мав свої особисті або представляв групові інтереси), не володів достатньою мірою державною мовою.

Між обраним рабином і правлінням синагоги укладалася, так би мовити, внутрішня угода, контракт. Це був писаний документ, котрий визначав обов'язки, права як рабина, так і управи.

Рабини обиралися як до складу правління громади (ґмінні рабини), так і для окремої синагоги. Наприклад, у Львівській спільноті рабинами громади і синагоги Темпль одночасно були доктор Леві Фрейнд, доктор Єзекіїль Левін, рабином невеликої Сикстутської синагоги у Львові був Давид Кахане.

Свої синагогальні рабини були у львівських синагогах хасидів «Хасидім Шул», «Якуб глянцер Шул», Великій міській синагозі, міському Бет-Мідраші, синагогах на Новому й Старому цвинтарях, невеликих синагогах на вулицях Бема, Королеви Ядвіги, на Знесінні, на вулицях Сонячній, Святого Яна, Шайноги.

Шлях до рабинської діяльності був тернистим. Хлопчик навчався з 3–5-ти років у хедері, потім одночасно вивчав Тору й Талмуд і вчився у державній чи при-

ватній світській школі, часто у гімназії. Зберігалася традиція навчання у духовних наставників-вчителів: відомих рабинів, цадиків; потім кілька років у єшивах у Львові, Любліні, семінаріях у Відні чи Вроцлаві[1].

[1] Історично галицьке єврейське духовенство формувалося під впливом богословських, культурних течій зі Сходу і Заходу, а також специфічної ортодоксальної традиції спадкоємності у рабинських родинах. Тому тут відносно мирно зароджувалися, співіснували поступовий, хасидський напрями, хоч зберігався, навіть домінував, ортодоксальний.

У XVII–XVIII ст., коли спостерігався вплив Сходу, галицькі ортодоксальні рабини були бажаними й частими у німецьких і австрійських громадах. У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. ситуація змінюється, західні впливи переважають. Центрами єврейської освіченості, богослов'я стають Відень, Берлін, Вроцлав. Емансиповані євреї Австрії, Німеччини, навіть корінної Польщі з погордою ставилися до галицьких євреїв взагалі і рабинів зокрема. Їх зневажливо іменували "ostjuden", "галіцінери", вкладаючи в ці означення риси обмеженості, загумінковості, бідності, відсталості.

У спогадах багатьох галичан – випускників семінарій Відня, Берліна описані переживання меншовартості, прискіпливого ставлення викладачів, зневаги ровесників. Однак багато галичан успішно долали перешкоди. Єзекіїль Левін писав про ректора Віденської рабинської семінарії доктора Шварца, угорського єврея, котрий, м'яко висловлюючись, недолюблював галичан, але на старості змінив своє ставлення, а день, коли один з його учнів Цві Хайєс із Жовкви, внук знаного мудреця Цві Герша Хайєса Переса, був обраний головним рабином Відня, вважав визнанням власної виховної і богословської праці.

Знаними і поцінованими серед єврейської вченої спільноти заходу були Давид Гайнріх Мюллер з Бучача, професор Віденського університету та рабинської семінарії, автор багатьох богословських праць. Самуїл Герш Маргуліс родом з Бучача вчився у Віденській семінарії, а згодом очолив рабинат у Флоренції, рабином Йоганнесбурга став львів'янин Йєгуда Ландау, Віктор Апрозіор з Тернополя став відомим вченим, професором.

У Берліні успішно закінчив студії і плідно працював як вчений Шимон Бартфельд зі Станіславова. У 20-х роках у Берліні вчилися й розпочали наукову і рабинську працю галичани Озіяш Тоон, Маркус Еренпрейс, Давид Неймарк, Маркус Брауде, Самуель Раппопорт. Львів'янин Мойзес Шорр став рабином у Варшаві, Кальман Хамейдес зі Щирця у Катовіцах, Теодор Коленберг з Дрогобича у Кракові.

У 20-х роках у Галичині, особливо у Львові, спостерігається збільшення кількості рабинів із вищою академічною (за офіційною термінологією) освітою. Молоді люди закінчували університети, захищали докторати, часто мали блискучі перспективи політичної, наукової кар'єри, але… обирали шлях духовного служіння.

«Академічну освіту» мали львівські рабини доктори Єзекіїль Левін, Давид Кахане, Леві Фрейнд, які закінчили Ягеллонський університет, Хаїм Ґоґель Бертіш закінчив філологічний факультет університету у Відні та рабинську семінарію, Йоель Бабад був магістром філософії університету Яна Казимира у Львові, скінчив рабинські студії у Відні.

Переважна більшість ортодоксальних рабинів мала за собою загальну початкову або середню школу, єшиву, рабинську семінарію, у хасидів – навчання у талмудичній школі цадика. Освіта коштувала дорого, потребувала значних зусиль.

Леві Фрейнд з ортодоксальної родини традиційно навчався у хедері, потім вчився у рабинів Шуліма Габея, Лейба Ландау, Гедалія Шмелькеса, вже юнаком закінчив екстерном гімназію, після закінчення Першої світової війни – університет.

Давид Кахане навчався у Тернопільській гімназії, заробляючи приватними уроками на прожиття. Єзекіїль Левін закінчив польську гімназію у Жешуві. Паралельно єврейські хлопці вивчали Тору, Талмуд, Мішну, Гемару.

Вищі студії в університетах поєднувалися, як правило, з навчанням у рабинських семінаріях, єшивах. У Галичині трималася ортодоксальна традиція. Батьки

заохочували юнаків готуватися до сміхи[1], навіть коли хлопець міг і не стати рабином. Щоб одержати сміху треба було мати глибокі знання юдаїзму, скласти складні іспити; уміти розв'язувати питання, які стосувалися єврейського закону; вирішувати судові спори; навчати.

Збережені документи правління єврейської громади Львова дозволяють припустити, що про рабинську освіту, залучення молодих до рабинських студій – громади особливо не дбали. Це була справа родини й бажання юнаків.

Більшість родин майбутніх кандидатів у рабини були бідними, багатодітними. Збереглися численні заяви до правлінь громад з проханнями про допомогу, з посиланнями на так звані «свідоцтва убогості».

Офіційно заяви прохачів мали підтримувати синагогальні або общинні рабини, а управа виділити гроші, як правило, з фондів меценатів. Таких коштів було не так вже й багато. Не всі кандидати-прохачі могли отримати бажану допомогу.

Так, у 1938 р. до правління львівської релігійної громади звернулись: Йозеф Барас, Ашер Берштейн, Мендель Харчин, Хескель Фіш, Абрахам Осія Готтесман, Моше Ландау, Лейзер Хаїм Сац, Лейб Вайль, Мозес Фрід.

Кожний подав «свідоцтво убогості». Кандидатам у рабини було від 18 до 33 років. У кожного своя біографія, свої труднощі, але й спільне бажання розпочати чи завершити рабинські студії.

---

[1] Сміха – рукоположення. У всіх течіях юдаїзму рабин не є священиком. Це вчене звання, кваліфікація тлумачення Тори, Талмуда. Присвоюється це звання через обряд сміхи після здобуття релігійної освіти. Воно дає право очолювати громаду, викладати в релігійних школах-єшивах, бути членом релігійного суду. На відміну від Західної Європи рабини Східної Галичини були духовними наставниками, організаторами у своїх спільнотах.

Мозес Ландау народився у Львові 24 грудня 1919 р. Вчився у хедері, закінчив польську гімназію, отримав атестат з відзнакою, паралельно з навчанням у гімназії вивчав Талмуд, Тору, подав заяву до теологічної семінарії у Відні, до якої його зарахували. Але політичні події, про які він не пише у заяві (аншлюс), перешкодили задуму. Він звернувся до міністерства віросповідань та освіти й отримав право екстерном скласти іспити з юдаїстичних наук і педагогіки у семінарії для вчителів мойсеєвої релігії. Іспити склав з найвищими балами, отримав диплом. Однак роботи не було, й Мозес звертається з проханням про допомогу, щоб продовжити навчання у гебрайському університеті Єрусалима. Його поручителі: рабини Сальц Хаїм, асесори Мозес Альтер, Арон Шрайбер, товариство «Макзихей Тора».

Хескель Фіш, народився у Львові у 1916 р. вихований в ортодоксальній родині. Закінчив початкову школу. Навчався у рабинській школі «Макзихей Тора», вивчав талмудичні науки. Пише, що є дуже бідним, родичі у тяжкому матеріальному стані. Просить допомоги для закінчення школи. Поручитель – керівництво школи – високо оцінює старанність, заявляє про здібності Х. Фіша, підтверджує його крайню бідність.

З дев'яти поданих заяв лише дві задовольнили, виділивши кошти з фундацій Самуїла Горовиця, Берти Роснгер, Бернарда Льовенштайна.

Протоколи засідань Апеляційної комісії, яка розглядала питання реструктуризації заборгованості общинних податків, свідчать, що у грудні 1938 р. у Львові податки не сплатили 213 осіб. Серед них і родини кандидатів у рабини.

У хасидських спільнотах учні зголошувалися до цадиків за власним бажанням, їх могли рекомендувати

родичі або обирав сам цадик. Навчання у цадиків було особливим – живе спілкування, вивчення Тори, Талмуда, повчальної хасидської літератури. У цадиків були постійні учні, хоча вчилася ціла громада.

У великі свята з'їжджалися до цадика у Белз чи інше місто групи хасидів за благословенням й навчанням. Поширеними були спільні Шабати, хоч ушанування суботи було родинним святом. Серед галицьких хасидів був звичай третю суботню трапезу споживати не вдома, а спільно з цадиком, його учнями. Цадик виголошував молитву-проповідь, навчав, розповідаючи притчі та історії з життя, благословляв.

Після трапези присутні намагалися взяти з собою якусь дрібничку, навіть крихти зі столу, котрих торкалася рука цадика. Такий сакральний символ називали «шираїм». З ним в'язалося переконання сили і святості молитви цадика, його благословення, власної причетності до трапези з цадиком. Історії, притчі цадика переповідалися, обростали легендарним змістом й ставали відомими не лише у хасидських громадах.

Львів'янка Юзя Юник згадувала улюблену історію свого дідуся, який походив з Комарно. «У жидів (так говорили в Галичині – *Ж.К.*) був дуже мудрий праведний рабин Мойсей. Одного разу він приїхав із Золочева на запросини наших хусидів (так казали галичани – *Ж.К.*). Його здоровили всі. Раббі мовчав і довго дивився на їхні голови, на чоло кожного. А потім заговорив. Кожному сказав, що злого він побачив у його душі і як то зло можна поправити. Серед жидів пішли чутки про рабина, який вміє відчитати людську душу на чолі. Тоді багато з тих, котрі приходили до рабина, натягали капелюхи, аж на вуха. А ребе їм мовив: «Не тіште себе. Око, котре бачить через чоло, бачить і крізь капелюх».

Цадикам вірили беззастережно, шанували як обраних Богом священиків. Їхня святість, молитви, повчання освячували важкі будні, Шабат, свята сприймалися як Божа благодать. Кожну подію хасид під впливом цадиків сприймав як привід подолати спокусу, нагоду служити Богові словом, ділом, співом, танцем, з радістю, страхом, любов'ю, які у більшості випадків отримував від цадиків. Вплив цадиків не обмежувався мудрими повчаннями. Вважали, що белзький, золочівський цадики можуть передбачити майбутнє, оздоровити душу й тіло простою бесідою, присутністю. Про праведність цадиків, численні квітли-прохання, силу їхнього благословення через роки пронесли пам'ять галичани Арон Біттер, Фаїна Ляхер, Цицелія Геніс.

Особливістю буття хасидського чоловіка було вивчення Тори, розважання над окремими рядками. Їх обговорювали в синагозі, за поясненням, як правило, зверталися до цадиків.

Формою звертання до цадика було «ребе, раббі» – так зверталися і до хасидського вчителя хедеру – меламеда.

Спілкування цадиків з вірними, очевидно, формували взаємну прихильність, солідарність серед їхніх послідовників. Хасиди окремої громади не лише разом молилися, споживали суботні страви, а й часто були пов'язані однаковими заняттями (торгівля дрібним крамом, ремеслом – шевці, кравці), сусідськими стосунками. Найяскравіше такі зв'язки виявлялися у свята. Відбувалися містечкові застілля з танцями, співами, розповідями про різні чудесні історії, повчання цадиків. Хасиди дуже міцно трималися купи, підтримували одне одного.

Одночасно вони могли ворогувати з послідовниками

інших цадиків, ігнорувати, висміювати, дошкуляти як християнам, так і представникам інших релігійних напрямків, особливо офіційно обраним рабинам.

Синагоги й рабини

Історична пам'ять міцно пов'язувала синагогу з юдейською традицією. У Галичині це було не лише місце громадських зборів, читання молитов, тлумачення Тори. Це було поєднання святости, як Храму, психологічного комфорту, присутності серед своїх.

Різні синагоги були в Галичині, багаті, які й нині, попри небачені випробування й наруги, вражають розмірами, характером фасадів, бароковим сецесійним стилем, були маленькі, бідні, але всі мали «малі святилища» – арон га-кодеш і біму.

До початку Другої світової війни у Львові було 45 синагог. Серед них знамениті Золота Роза, синагога Темпль, Велика синагога Краківського передмістя, Хасидська «Яков Глянцер Шул». Остання синагога у міжвоєнний період була відкрита у 1924 р. на нинішній вулиці братів Міхновських[1].

У Галичині вживалися вирази: божниця – серед українців, поляків, серед євреїв – бейт-тфіла (дім молитви – гебр.), клойз та штібл – для невеликих синагог, найчастіше хасидських. Не будучи власне храмом, а рабини – священнослужителями, синагога з рабинами була осередком Богослужіння, навчання, судочинства,

[1] З XVIII – до початку XX ст. у Львові була зруйнована лише одна синагога. Це була синагога Шляєна, спалена під час єврейського погрому в листопаді 1918 р. Це був найгірший і найсумніший антисемітський ексцес у ході українсько-польської війни.

зібрання членів та керівників общини. При деяких синагогах були спеціальні приміщення для приїжджих, навіть арештантів, засуджених рабинським судом.

Центром синагоги була зала для молитви. Біля східної стіни стояла шафа – арон-га-кодеш, де зберігалася святиня – написане на пергаменті, звинене в сувій П'ятикнижжя Мойсея – Тора. Сувій завжди був прикрашений, оправлений у шати, з парними оздобами у вигляді плодів гранату – рімони. Найчастіше вони були срібними. До сувою кріпився спеціальний вказівник у формі руки. Сувоїв Тори в львівських синагогах, навіть найбідніших, було декілька. Вони були обов'язково на пергаменті, виготовленому зі шкіри кошерних тварин, написані переписчиком-сойфером. Ще зберігалася пам'ять про сойферів, котрі дотримувалися численних правил щодо величини букв, багато молилися, змивали гріхи в мікві перед кожним написанням імені Бога.

Щоразу, коли Тору виймали й перед читанням носили по синагозі, вірні цілували футляр, торкалися його пальцями або краєм свого таліта, а потім цілували пальці чи ці краї. Іноді спочатку цілували пальці, а потім доторкалися до сувою Тори.

Вівтарна шафа, як правило, була розташована досить високо. Східці до неї прикрашали, декорували балюстрадою. Двері шафи декорували орнаментом або завісою – котаром. Часто згори завіса прикрашалася ламбрекеном. Завіса й ламбрекен були найчастіше з коштовних тканин: атласу, оксамиту, шовку з вишитими або вирізаними із золотих чи срібних пластин біблійними текстами.

Праворуч від вівтарної шафи стояв великий семисвічник – менора. У галицьких синагогах – бронзовий або срібний. Поблизу менори – пульт для кантора –

амід. Одним з головних синагогальних місць була біма (альменор) – прямокутне або багатогранне підвищення, з якого читали Тору. Тут стояв стіл, накритий вишитим або плетеним накриттям.

У синагогах обов'язково були: шофар (святкова сурма), ритуальний посуд (дзбан й миски) для миття рук рабинів-когенів, балдахіни – рабинський (для процесій) і шлюбний, крісло для рабина, лавки, при дверях скринька для пожертв (цдаки), скриньки й таці для пожертв під час Богослужіння, спеціальні оздоблені серветки під мацу, праник – шкіряна подушечка, об яку вдаряли дерев'яною лопаткою, щоб втихомирити прихожан, молоточок служки. Крім сувоїв Тори були: Мегіла – Книга Естер (читалася на свято Пурім), молитовники – рукописні або друковані, настінний календар синагоги. У великих старих синагогах часто була Хроніка святині.

У сінях або біля західної стіни був дзбан (іноді діжка) для миття рук, келихи для суботнього вина.

У синагогах були особливі світильники-люстри – павуки, так званий «вічний вогонь» і вогонь за померлих.

Синагоги, на відміну від християнських храмів, служили не лише для молитви. Тут збиралися члени громади, відбувалися вибори управи, рабинів, був суд – Бет-Дін.

До синагоги входили через присінок – пуліш, тут стояли лавки, були сходи або вхід на жіночу частину.

Життя рабинів було пов'язане з синагогою. У більшості малих провінційних синагог було житло для рабина, а також допоміжні приміщення у синагогальних прибудовах: пуліш (присінок), ритуальна міква, господарські приміщення, школа (хедер). У молитовному залі

обов'язковою була галерея для жінок, цілком відокремлена від приміщення для чоловіків, часто з окремим входом. До жіночої частини входили через присінок. Їхній склад і розміщення в різних синагогах могли варіюватися, що визначалося правлінням під керівництвом наставника-рабина.

Богослужіння в синагозі складалося з молитви й повчання. Молитися прихожани могли й самі без рабина. Габай, скарбник, урядовець громади у ряді випадків виконував і функції адміністратора синагоги, організовував Богослужіння, доручаючи відкривати Тору, викликати присутніх до читання Тори, але повчання-проповідь було функцією рабина, як і дотримання букви і духу ритуалу.

Цікавим обрядом у галицьких синагогах була інавгурація новообраного рабина. Її детально описує історик єврейської громади Меїр Балабан. У львівському Темплі приміщення як і місце рабина прикрашалися квітами, квітами декорували і амвон. У повному складі приходили члени правління синагоги, запрошені гості з управи громади, бувало, і з місцевої адміністрації.

Рабина представляли вірним голова або заступник управи громади, голова правління синагоги. Обряд найчастіше провадився згідно з традицією у перший день свята Шавуот.

Хор відспівував величальні пісні. Опісля або голова правління й представник рабинату, або голова правління і почесний прихожанин провадили рабина до молитовної зали. Обов'язковими були урочисті вітання-промови членів управи ґміни, рабина громади, почесних гостей.

Інавгурант-рабин займав своє місце, відчитувалися молитви, співав хор.

Новий рабин виголошував свою вітально-програмну проповідь. Цей ритуал, особливо ж проповідь були дуже популярними серед вірних. У 30-ті рр. такі події збирали прихожан інших синагог.

У синагогах ортодоксального і прогресивного напрямів дотримувалися традиційного часового розподілу молитов.

Хасиди частіше, перш ніж молитися, прагнули увійти в екзальтований душевно-молитовний стан.

Рабини не завжди брали участь у всіх молитвах, але обов'язковими були суботні й святкові проповіді, служби під час шлюбів, похорон. Члени прогресивних рабинатів вели повчальні бесіди-проповіді під час наглядових візитацій у школах, де вивчалася юдейська релігія. Для общинних рабинів обов'язковою була участь в екзаменаційних комісіях, комісіях для оцінки знань кандидатів у рабини, у засіданнях відділу віросповідань управи громади, для синагогальних – участь у засіданнях правління синагоги. Рабини великих міських громад, як правило, були членами різних благодійних та культурно-освітніх товариств, організацій, установ.

Крім того, щоденними були контакти з вірними, котрі зверталися з конфліктно-судовими і з родинно-господарськими питаннями. У всіх важливих життєвих подіях – народження, одруження, смерть – рабини були поряд з вірними.

У 1920-ті рр. навантаження на молодих, які починали рабинську, адміністративну працю, було подвійним.

Річ у тому, що відбувалася певна ротація поколінь, давалися взнаки наслідки війни: смерті, хвороби рабинів, які підупали на здоров'ї у важкі роки воєн.

Так, лише у Львові у 1930-х рр. померло п'ятеро й були серйозно хворі дев'ять рабинів.

Наслідками руху Гаскали (просвітництва) були не лише розмежування практик різних напрямків юдаїзму, а й штучна спеціалізація певних як ортодоксальних, так і поступових рабинських шкіл. Одні рабини посвячувалися виключно талмудичним наукам, інші – єврейській історії, новітній івритській літературі. Були й такі, котрі не займалися науками, а зосереджувалися виключно на практиках, традиціях релігійного життя.

Молоде покоління рабинів, таких як Є.Левін, Д.Кахане, поєднували наукову, громадську, душпастирську працю, пов'язували її з новими течіями сіонізму, спротиву прогресуючій асиміляції, особливо серед багатих міських євреїв.

Саме такі, як вони, різними способами протистояли поширенню релігійної індиферентності як свідомої, так і вимушеної, відступництва від віри серед молодих.

Характерним було явище своєрідної галицької модернізації юдаїзму. В ортодоксальних рабинських родинах Левіних, Фрейндів, Льовенштайнів, де предки були рабинами-ортодоксами, діти, внуки, вивчившись і не відмовляючись від засадничих положень юдаїзму, приєднувались до прогресивного напрямку юдаїзму.

Молодий Леві Фрейнд вчився у знаних талмудистів-ортодоксів. Йому пророчили велике майбутнє, але Фрейнд довго не міг витримати ортодоксальних практик, був захоплений, як і багато його ровесників, потужним освітянським рухом, культурним піднесенням.

У 26 років екстерном він склав іспити за гімназію, поїхав до Відня на теологічні та філософські студії. Його вибір поступового юдаїзму був цілком усвідомлений.

Внук і син знаменитих рабинів-ортодоксів Єзекіїль Левін поєднав поступ духу новочасної науки з прадавньою традицією. Левін став проповідником у святині

Темпль, якого визнавали, поважали, наслідували як поступові, так і ортодоксальні євреї. Що й казати, це була непересічна заслуга. Адже ще на початку 20-х рр. відчуження між рабинами ортодоксального і поступового напрямів було досить сильним.

Характерний приклад. Щойно у 1924 р. під час відвідин Львова президентом Польщі Станіславом Мостіцким, коли той зустрічався з представниками єврейської громадськості у Темплі, його поріг вперше переступив сивий ортодоксальний рабин Лейб Брауде. До того жоден ортодокс не бував у поступових синагогах.

Ставлення до синагоги, релігії мінялося. Вірні ставали іншими, модерно налаштованими, змінювалися цінності. Це ще не був відхід від релігії, скоріше віяння часу, спокуси ідеями, гаслами.

Якою нелегкою була праця рабинів у таких умовах, можуть свідчити документи про внутрішнє життя синагог, Богослужіння, поведінку вірних. Ось один з них від 19 квітня 1938 р. Голова правління синагоги Темпль Озіяш Вассер звертається до управи ґміни з проханням увести до правління синагоги нових членів. На останніх виборах у 1932 р. було обрано: Аольда Ашкеназі, Ісаака Бюргера, Соломона Ейнбунцютца, Самуеля Хаммера, Йозефа Гаусмана, Ітамара Гіршфельда, Ісака Мельцера, Самуеля Раутенберга, Давида Зельцера, Кароля Штанда, Освальда Шаргеля, голову Озіяша Вассера, його заступника Макса Вітенберга.

За п'ять років четверо з членів правління померли, але не це було основною причиною прохання дообрання додаткових членів правління. «Статут синагоги Темпль, – пояснювали прохачі, – затверджений ще у 1912 р. Тоді обирали 7 членів, нині 14. Перед війною правління синагоги працювало у спокійних, мирних обставинах. Се-

ред прихожан панував достаток, була відносно велика кількість осіб, котрі активно допомагали святині, складали пожертви як на адміністративні потреби, так і на оздоблення, купівлю книг, оплату кращих канторів. Доходи сягали 70-80 тис. злотих, покривали витрати, а правління постійно заощаджувало великі суми й вкладало їх у цінні папери. Прибутки ділилися між синагогою та ґміною. Нині прибутки ледве покривають поточні видатки. Правління постійно у пошуку коштів як на щоденні потреби, так і на утримання господарства на відповідному рівні, з'явилися борги».

Ця обставина називалася першою причиною до збільшення кількості членів, які мали би посприяти залученню коштів.

Друга обставина – труднощі організаційного плану, необхідність підтримувати належний порядок під час Богослужінь і при інших заходах.

«Раніше до правління входили авторитетні, впливові у місті особи, вірні традиційно поводилися спокійно, панували молитовний настрій, порядок.

Нині такі [авторитетні особи] рідко бувають у Темплі. Відбулася зміна цінностей. Правда, вже зо два роки кількість відвідувачів на великі свята зростає. Але це інші люди, переважно бідні, посполиті члени громади – все ще побожні, але далекі від обов'язкового у Божому домі молитовного настрою. Під час Богослужіння вони можуть обговорювати різні буденні справи, переходити з місця на місце. У Темплі запанували шум, безлад. Щоб утримувати сякий-такий спокій і не допускати до загального пониження пошани святині, побожності, члени правління постійно змушені перебувати серед прихожан, делікатно впливати, заспокоювати задля дотримання відповідного настрою», – йдеться в документі.

Рабин Леві Фрейнд пропонував збільшити число членів правління з 14 до 17 осіб, а також залучати до чергування під час Богослужінь двох членів з виконавчого комітету Темплю.

Не відомо, чи управа громади задовольнила прохання. Скоріше всього, так, оскільки двоє колишніх прихожан Темплю, котрі у 1938 році були юнаками, пам'ятали, що під час Богослужінь, і взагалі цілий день у Темплю, завжди перебували поважні старші члени громади (можливо, члени правління). Їхня присутність, часом суворий погляд, стримували найгарячіших.

Згадуючи своє дитинство і юність, рабин Давид Кахане, дуже влучно і тонко натякнув на згасання молитовного настрою, побожності в ортодоксальній громаді свого рідного містечка Гримайлова. У зв'язку з цим йому згадалася молитва сліхот.

«Перед моїми очима начебто матеріалізувалися сторожі синагоги, чия прониклива смутна мелодія звичайно будила людей для читання «сліхот». Починаючи з раннього дитинства, це було ще до Першої світової війни, я пам'ятаю сторожа синагоги Моше. Він звичайно будив нас своєю особливою дерев'яною калаткою, що посилала у єврейські вулички приглушені хвилюючі звуки:

Піднімайся, піднімайся, святий народ,

Піднімайся, піднімайся, на роботу, доручену Творцем,

Піднімайся, піднімайся, тому що саме для цього ти був створений.

Наступник Моше, сторож Герцлі, або, як я звичайно називав його, кульгавий Герцлі, співав іншу пісню. У нього не було калатки, і він ударяв своєю палицею по садовій огорожі. Співав він краще свого попередника, його голос звучав трохи в ніс і в ньому чулися стогони:

Піднімайтеся, кошерні євреї, дорогі євреї,
Піднімайтеся, щоб прочитати сліхот.
Піднімайтеся, піднімайтеся, тому що саме для цього ви були створені.

Третій сторож, якого я пам'ятаю (його звали Авраам Койл), був цілком прозаїчною людиною, у ньому було трохи від крамаря, трохи від меламеда, трохи від сторожа. "Так багато роботи, – любив він говорити, – що ви не зможете побачити блаженство"».

Джерелами «блаженства» віри, молитви, щирого упованя на Бога в громадах залишалися рабини. Однак їхня праця, служіння в обставинах економічних і соціальних негараздів не була належно оціненою, особливо серед дітей і молоді. Кількість різних обов'язків зростала, але знижувалася можливість їхнього виконання.

Правління кожної синагоги було зобов'язане платити крім внутрішніх, так званих ґмінних, податків (за утримання різницьких, мікв), ще й загальнодержавні.

Хоч утримання синагог, молитовних домів вважалося внутрішньою справою громади, староства контролювали їхню діяльність, затверджуючи чи не затверджуючи обраних рабинів і підрабинів, дозволяючи, а частіше не дозволяючи закладання нових синагог і молитовних домів. Рабини повинні були мати дозвіл і на публічні Богослужіння на свята Рош-Гашана, Йом-Кіпур, Суккот, навіть для проведення 7-денних покутних молитов за покійником.

Під тиском економічних, соціальних факторів, юридичної невизначеності статусу самої громади ускладнювалося життя, погіршувалися умови роботи управ. При цьому статус рабинів, значущість їхньої праці відступали на задній план.

Управи виділяли недостатні суми для утримання рабинатів. Так, 30 липня 1939 р. управа Львівської релігійної громади звернулася до воєводського уряду Львова і міністерства віросповідань та освіти з проханням знизити податкову квоту, оскільки через зубожіння громади «рабини поступового напрямку не отримують платні, хоч і виконують роботу за двох-трьох, а синагогальні рабини ортодоксального напряму отримують мінімальні 50 злотих від управи ґміни».

Платили рабинам з фондів громади і, звісно, в кожній громаді платня різнилася. У 1931-1938 рр. оплата праці рабинів була від 200 до 700 злотих, заступників рабинів – 150-300 злотих, різників – 120-180 злотих, помічників різників – 30-50 злотих.

Навіть у найбільшій єврейській громаді Галичини – Львівській – члени рабинату отримували порівняно невелику платню.

У списку виплат за 1939 рік значиться, що доктор Леві Фрейнд отримував 900, доктор Єзекіїль Левін – 800, рабини Вольфсберг Ізраїль Лейб – 474, Еренпрайс Мойсей – 428, Раппопорт Шмелькес, Розенфельд Герш, Лейтер Натан, Альпер Морзе, Раппопорт Сімкхе, Люстіг Самуель, Раппопорт Самуель, Шрайер Аншель, Ботнер Майер, Люстіг Барух, Гайсельбек Гершзон, Вернер Якуб – від 300 до 400 злотих[1].

[1] Різники отримували 120-180 злотих, персонал мікв – від 30 до 40. У 1938 – на початку 1939 р. у Львові було 39 різників, 14 працівників міських ритуальних басейнів.

Різники: Дреснер Маркус, Вольфсберг Йозеф, Шперлінг Арон, Цукер Озіяш, Альтштадт Мендель, Дреснер Сімхе, Шрайбер Айзік, Шперлінг Вольф, Манн Юда, Тертел Озіяш, Дреснер Юда, Гіршріпт Давид, Герштель Файвел, Льов Самуель, Браттер Мойше, Брісфер Арон, Манбер Самуель, Дорнцвсіг Абрахам, Росуар Файвел, Локшинсполф Мойше, Лібеналь Самуель, Аллес Саул, Раппапорт Озіяш, Люстіг Ісраель, Ша-

У 30-ті рр. протоколи засідань, листування управи Львівської громади свідчать про постійний брак коштів на покриття витрат утримання адміністративного апарату, сплату державних податків, скарги на затримку, зниження заробітної плати вчителям, працівникам сиротинця, бібліотек. Комунальні служби впродовж 1935-1939 рр. постійно нагадували, погрожували за невчасну оплату водогону, каналізації. Навіть така велика синагога, як Темпль, потрапила у скруту. Про це свідчить один з документів.

«На основі неодноразово поданих до управи касових звітів синагоги просимо проавансувати нам квоту 3 тис. злотих на поточний (1938. – *Ж.К.*) рік, щоб ми могли до 1 квітня сплатити податки й борги працівникам нашого правління. Одночасно ласкаво просимо підтвердити усну обіцянку щодо продовження терміну виплати нашої заборгованості управі. Просимо приспішитися з рішенням, бо квітень – місяць свят, і потреби на витрати наших працівників зростуть».

Рабини були першими, хто страждав і через матеріальні негаразди, і через неможливість зарадити, допомогти своїм вірним.

Вони самі, їхні помічники, кантори, різники за роки праці не набували статків. Утримання родини, навчання дітей, в освіту яких вкладали останні кошти, поточні витрати – харчування, оплата житла, видатки на ритуальний одяг, молитовні приналежності, книжки, добро-

фер Йозеф, Роках Мендель, Цінх Юда, Альтер Єгошуа, Айзенберг Йозеф, Нейгауз Циндель, Нагле Вільгельм, Готтліб Вільгельм, Любін Хаїм, Умшвайф Ізраїль, Юдель Саул, Вайнгерн Мендель, Лізенбах Хаїм, Саніч Лейб. Персонал ритульних басейнів: Дуда Марія, Воль Елка, Шперлінг Салі, Гам Вейла, Шершень Гена, Вайнгартен Майер, Льов Розія, Альфест Дросель, Штюр Розія, Грубер Рівка, Цукерберг Брандель, Маргуліс Гена, Таберман Бела, Крумтон Файга.

чинні внески у багатьох випадках, особливо у містечках, забирали всю місячну, річну платню. Важким було життя пенсіонерів, рабинів, підрабинів, яких не затверджували на посаді. Згідно з традицією, громади опікувалися ними, але не завжди і не всюди допомога була вчасною, не завжди визнавалися і малопомітні зовні заслуги рабинів як вчителів, лікарів «схиблених сердець».

Не буде перебільшенням вважати заяву рабина-пенсіонера Кліча Берла Лейби типовою ситуацією для другої половини 30-х років.

20 листопада 1935 року він звернувся до управи Львівської громади з проханням призначити стипендію, чи постійну місячну пенсію в сумі 100 злотих. У заяві наголошувалося, що Берла Лейба Кліча, колишнього рабина міста Володимира (Західна Волинь. – *Ж.К.*), підтримують сусіди – мешканці передмістя (вул. Ветеранів, Клепарівська, Під Дубом, Зрудняна, Шпитальна), релігійні товариства.

Прохач мотивує звертання тим, що з причин віддаленості рабинату «підписані» зверталися до нього за порадами, ритуальними послугами, мировим судівництвом, бо він має «пребагаті знання Талмуда, світлий розум», а також є автором низки книжок, «виданих відповідним стилем і мовою», ряду праць, які не пішли до друку через «матеріальні нестатки». Наприкінці рабин зазначає, що обтяжений родиною з п'яти осіб, має троє хворобливих дітей. Сам хворіє, вже кілька місяців прикутий до ліжка. Єдина надія на допомогу.

Відповіді на заяву рабина Берла Лейба Кліча в архівній справі немає, але, очевидно, якась допомога була, як і очевидний не такий вже рідкісний збіг обставин, який змусив рабина звертатися з подібною заявою.

Рабинати й рабини в Галичині працювали не лише

в часи загальнодержавної економічної кризи, постійних фінансових негараздів у громадах, а й в умовах соціально-духовного занепаду.

У міжвоєнні роки стрімко мінялася зайнятість євреїв. Традиційна цінність життя, присвячена науці, юдаїзму, студіям Святого Письма, не поділялася значною частиною молоді, бо не забезпечувала можливості прогодувати себе й родину. Ортодокси, хасиди все ще намагалися забезпечувати синам традиційне покликання. Спочатку їх утримували батьки, потім тесті, іноді й дружини. Життя ж вимагало шукати засобів власного утримання. Тут на заваді ставала держава, обмежуючи прийом до вищих шкіл. Розвиток власної торгівлі в українців і поляків витісняв євреїв. Єврейська міська спільнота до того ж зневажливо ставилася до сільських євреїв, містечкових кравців, шевців, навіть дрібних торгівців, дуже часто побожних, далеких від асиміляторських процесів.

Лікарі, правники, артисти, урядовці за інтеграцію у суспільні взаємини, зрештою, свої прибутки платили асиміляцією. Так чи інакше кожен єврей стикався як з прямими проявами антисемітизму, так і з проблемами збереження чи втрати свого єврейства, своєї ідентичності.

Релігійне традиційне виховання також переживало кризу. Хедер, єшива, студії Талмуда, рабиністичної літератури не давали дороги у життя. В актуальному для тогочасної Польщі т.зв. «єврейському питанні» проблема релігії зводилася до обговорення боротьби за чи проти релігійного виховання, поєднання світського і релігійного навчання, протистояння антисемітизму. Релігія або взагалі не викладалася, або викладалася польською мовою, не було і предмета юдаїки. Дивно, але в працях єврейських авторів тема рабинів, їхньої ролі у житті

громад майже не розглядалася. Хоч визнавалися і наявність релігійного індиферентизму, і неперехідне значення юдаїзму в житті єврейства.

Речники партій ортодоксів Агудат Ісраель, ортодоксально-сіоністичної Мізрахі, соціалістичної Бунд політизували питання релігії, висуваючи свої програми (Бунд взагалі заперечував релігію). Насамперед ішлося про секулярну, професійну освіту, рівні права для євреїв при вступі до середніх і вищих навчальних закладів, єврейську педагогіку. Релігійне ж виховання і навчання у щоденній праці без особливого розголосу залишалося за рабинами й рабинатами. Вони підбирали, рекомендували для затвердження у міністерстві віровизнань і освіти вчителів релігії, опікувалися адаптацією навчальних програм, якістю навчання.

Реалії ставили перед рабинами складні питання збереження віри як основи єврейства у процесі релігійного навчання молоді. У протоколі конференції вчителів Мойсеєвого віровизнання Львова (квітень 1932) головуючий рабин Леві Фрейнд так характеризував ситуацію: «Навчання релігії у польських державних школах, де відносно багато єврейських дітей, йде в цілому добре. Крім релігії вчителі вчать історії євреїв, ритуалу, етики. Найкраще поставлено навчання історії. Є підручники польською мовою. У професійних школах, де євреїв менше, справи гірші. Вчителі, буває, збирають учнів з інших класів, навіть шкіл, про підручники важко говорити».

Найгіршим рабин вважав вивчення текстів і сутності молитов.

«Мусимо визнати, що нинішня молодь нічого не приносить з дому. Рідко який учень бачить вдома приклади релігійних обрядів, звичаїв, найменше діти обізнані з

молитовником. Тому вчителям потрібно брати за основу навчання змісту, сутності наших молитов. Найважливіше – вивчення Тори. Але тут не варто догматично триматися тексту, традиційного тлумачення. Краще вільне, образне тлумачення, котре збуджує молодий розум, почуття. Це дуже важливо, бо уможливлює молоді, виходячи в світ, протистояти нездоровим віянням, особливо радикальним».

Як не дивно, але протоколи засідань рабинату львівської релігійної громади за 1935-1937 рр., свідчать, що питання «вивчення молитов», Тори обговорювалися мало. Йшлося про релігійну освіту взагалі, обмеження місць для євреїв у вищих та середніх професійних школах.

А тим часом уроки релігії провадилися регулярно. Молоді рабини-вчителі часто бували єдиним джерелом шкільних знань про Бога, Тору, Декалог. У спогадах багатьох галичан відбита гордість єврейських дітей Господнім даром Тори-Закону, суперечки, переважно доброзичливі з дозволів і заборон, обрядів.

З 1935 року з ініціативи рабинів були запроваджені так звані екзорти. Це були суботні, святкові Богослужіння-розважання для дітей і молоді.

Започатковували екзорти рабини синагоги Темпль Леві Фрейнд та Єзекіїль Левін. Їх підтримали молодіжні сіоністські організації. В 1938-1939 рр. такі Богослужіння для дітей і молоді проводилися у поступових синагогах Тернополя, Коломиї, Дрогобича.

Протоколи засідань релігійних відділів ґмін, рабинатів свідчать про велику увагу питанням дотримання букви Закону.

У другій половині 30-х рр. для рабинатів чи не найважливішими були питання кашруту, організації роботи різників, контролю за їхньою роботою, кошерності

чи некошерності певних видів м'ясних продуктів. Рабин Є. Левін на засіданні 31 жовтня 1937 р. відзначив, що лише «кільком різникам і одному власнику коптильні (Оленберг, по вул. Сонячна, 3) єврейська громада міста може цілком довіряти». Він пропонував використовувати всі організаційні можливості ґміни Львова для контролю за роботою різників, коптилень. З його ініціативи було прийнято рішення силами рабинату через єврейські польськомовні видання та плакати повідомляти громаду про дотримання кашруту. Є.Левін чи не єдиний прямо пов'язував кашрут із вихованням, наголошував на його духовній сутності.

Практичні проблеми релігійного виховання, кашруту, душпастирства так чи інакше стосувалися рабинів усіх напрямів як у великих містах, так і у маленьких містечках.

У містечках, особливо в ортодоксальних громадах, контролювати дотримання кошерності було легше. Всі усіх знали, все на виду.

Рабини, як було заведено здавна, виступали хранителями ритуалів у синагогах, молитовних зібраннях, хоч віруючі могли проводити Богослужіння-молитви і без них. Основним засобом праці рабинів було проголошення Слова Божого, навчання Закону. Хоч формально в обов'язки рабинів не входило провадження синагогальної літургії, на практиці присутність рабина у синагогах була звичною. У поступових громадах вони організовували й очолювали літургію.

Читання та обрядове використання Тори, інших книг було важливим засобом релігійної комунікації вірних, яку в Галичині переважно забезпечували рабини.

Нині важко віднайти сліди задокументованої душпастирської праці переважної більшості галицьких ра-

бинів, їхніх проповідей у храмах і домах молитви, духовні вправи для молоді.

Лише у розрізнених спогадах можна знайти згадки пересічних віруючих про питання, проблеми, з якими вони приходили до рабинів за порадою, захистом, судом.

Збереглися сліди богословсько-проповідницької праці лише поодиноких рабинів, хасидські історії, пов'язані з Белзьким, Золочівським, Чортківським цадиками.

У 1936 р. вийшла посмертна збірка проповідей доктора Самуеля Гутмана, рабина львівської юдейської громади та синагоги Темпль. Тексти його проповідей використовувалися учнями у школах, єшивах, вчителями релігії.

Відомими були богословські праці доктора Леві Фрейнда, котрі стосувалися єврейського закону про подружжя, історії освіти в Юдеї, етики Талмуда.

Буденний індивідуально-груповий вплив галицьких рабинів нині через стільки років майже неможливо дослідити. Хоч у всіх наукових розвідках про галицьке єврейство йдеться про побожність, традиційний уклад життя до 1939 р., попри стрімкі секуляризацію, модернізацію, то про рабинів досить мало інформації. Чи можна вважати, що галицькі євреї самостійно виконували Заповіді, плекали свою побожність? Переконана, що ні.

Життя рабинів, їхніх родин було на виду, постійно сотні пар очей слідкували за поведінкою рабина, його родини.

Більшість галицьких рабинів не ангажувалася у політику, хоч були серед них і такі, що співчували релігійним, сіоністським партіям, навіть були членами партій, громадських організацій.

Є. Левін відкрито задекларував свою політичну позицію на підтримку сіонізму. Соціалістичні, комуністичні ідеї не викликали його симпатій. Він докладав багатьох зусиль, щоб пробуджувати й утримувати духовність через усвідомлення єврейської солідарності на основі Тори, традицій.

Д. Кахане співробітничав з відомими істориками юдаїзму Рафаїлом Маклером, Емануїлом Рінгельблюмом. Його найчастіше можна було бачити у бібліотеках: Оссолінеум, Львівської єврейської громади – найбільшій в усій Західній Україні, де були прекрасні збірки видань з юдаїзму, історії Сходу, єврейської етнографії, соціології, цінні стародруки, інкунабули.

Галицькі рабини, підрабини майже всі були одружені, мали троє і більше дітей.

Дружини містечкових рабинів, особливо хасидів, шанували релігійні обов'язки, служили чоловікові, забезпечували йому можливість студіювати Тору, Талмуд.

Дружини рабинів виховували дітей, часто вели домашнє господарство, невелику торгівлю, берегли суботній ритуал у домі.

Традиційно у суботу свічки запалювали дружини. В багатьох рабинських родинах дружина рабина – ребецн – благословляла дітей разом із чоловіком. Перед суботньою трапезою чоловік-рабин обов'язково вголос читав біблійну притчу про доброчесну жінку-дружину «Єшет-хаїль» (Мішлей – Притчі 31: 10-31): «Жінку цнотливу – хто її знайде? Ціна її вища за перлини! Серце її мужа покладається на неї і йому не бракуватиме прибутку. Вона чинить йому добро, не зло, покіль віку в неї».

У багатьох поступових рабинів дружини були освіче-

ними. Виховуючи дітей, брали активну участь у житті громади, були членкинями або самі закладали жіночі товариства. Курт Левін згадував, що матері (так він із глибокою любов'ю і пошаною називав Рахиль – другу дружину батька. – *Ж.К.*) доводилося працювати у різних комітетах, товариствах. Це забирало багато часу, якого їй і так не вистачало для виховання молодших братів – Натана і Лейба.

У міжвоєнні роки, попри модернізацію життя, секуляризацію освіти, в єврейській спільноті залишалося багато традиційного. Зокрема, одяг. В той час, як багато міських євреїв, серед них не лише емансиповані поступовці переходили на європейські зразки, рабини, а за ними всі хасиди трималися традиційного одягу. Обов'язковими були молитовні атрибути одягу і для відвідування синагог, і для домашніх молитов чоловіків.

Свята й будні чергувалися. У Галичині зберігалася стійка традиція свят. Єврейський календар, єврейські свята без рабинів, ритуальних обрядів у синагозі, молитовних домах не обходилися. Більшість свят пов'язані з єврейською історією. Хто краще вчителів Закону – рабинів зберігав і тлумачив релігійне значення свят через Тору, Пророків: Песах – вихід з Єгипту, Шавуот – дарування народу Тори.

У вересні-жовтні – єврейський місяць тішрей. Святкували Рош-га-Шана – Новий рік, День Покути – Йом Кіпур, Кущі – Суккот (у Галичині християни казали «Кучки». – *Ж.К.*), Сімхат Тора – вшанування закінчення річного читання Тори. На Сімхат Тора читався останній вірш книги «Дварім», і тут же починалося читання перших віршів книги Брейшит.

На листопад-грудень (єврейський місяць кислев) припадала Ханука – веселе свято торжества чуда світ-

ла. Галицькі рабини суворо пильнували виконання Закону не використовувати ханукальні вогні для інших цілей, хай навіть для освітлення заради читання Тори, ніж для обов'язку «оприлюднення» свічника – менори. Менору ставили біля вікна або на іншому місці, видимому перехожим з вулиці.

На лютий-березень (єврейський місяць адар) припадало дуже веселе свято Пурім. Щасливий день в історії євреїв, порятунок від неминучої загибелі в часи Вавилонського полону.

У березні-квітні (місяць нісан) святкували Песах. Найважливіше свято – вихід з Єгипту, Пасхальний Седер, Пасхальна Агада, особливий ритуальний посуд, їжа. Седеровий стіл забезпечувала родина, але літургію, урочистості спільної молитви, пасхальну проповідь рабина – лише синагога.

Можливо, під впливом релігійних сіоністів з початку 30-х років починає відзначатися найсумніша дата – 9 ава (у Галичині припадало на липень-серпень). Це день скорботної пам'яті. Саме 9 ава 586 р. до н.е. вавилоняни зруйнували осердя єврейського життя – Перший Храм, а в 70 р. н.е. римляни спалили й зруйнували Другий Храм. Євреї відтоді втратили не лише святиню, а й батьківщину.

З ініціативи поступових рабинів поверталася давня, але призабута традиція суворого посту, заборони на тілесні задоволення (купіль, косметика, інтимна близькість). Вірні збиралися по синагогах, молитовних домах, цілу ніч молилися, тужили, плакали. В синагогах сиділи на долівці, а не як звично, на лавах, не одягали тфілін, аж до полудневої молитви Мінха.

У Галичині були доброчинні ґмінні товариства, котрі збирали пожертви для допомоги нужденним, єврейські

світські чи єврейські релігійні організації, які мали багато можливостей допомагати. Так лише Бней-Бріт Леополіс[1] фінансував окремих лікарів, утримував єврейську лікарню у Львові, надавав підтримку школі ремісників, львівському відділенню Товариства друзів Єврейського університету в Єрусалимі, окремим дитячим притулкам, таборам. Але тільки рабини синагог знали, хто може дати, а кому обов'язково потрібно дати.

Вони й розподіляли допомогу так, щоб не образити жодного єврея. Саме рабини слідкували, щоб кожен єврей міг достойно, як заповідано, святкувати Песах. Часто рабини допомагали грішми з власної кишені. Їхні дружини – пасхальними стравами. Від трьох галичанок – українки[2], польки[3] та єврейки[4] – у різних варі-

---

[1] У 1938 р. на основі секретної вказівки Міністерства внутрішніх справ товариство було закрите за звинуваченнями у масонській діяльності, «таємних зборищах». Після початку війни у 1939 році рабинат Львова очолив допомогу біженцям з Польщі. З ініціативи Є.Левіна у пресі рабини в синагогах нагадували, апелювали до сумління багатих і бідних, погрожували карами, організовували збір грошей, харчів. 6 серпня 1939 р. газета «Nasza Opinja» опублікувала написане Є.Левіним звернення очолюваного ним Комітету допомоги біженцям: «Всупереч закликам з проповідальниць, тисячам листів, зверненням у газетах чутливі єврейські серця немов завмерли, не сприймаючи страшну біду і трагічні обставини біженців. У провінції про це взагалі не знають, що євреї польського походження нині поневіряються у Львові... У найближчих числах комітет назве прізвища тих, хто не уділяє допомоги».

[2] Спогади Юзі Юник, записані у Львові 18 січня 1998 р., про допомогу рабина з передмістя Львова родині швачки Розії, з якою п. Юник разом працювала у 1938 р.

[3] Спогади Анелі Маковської, записані у Львові 20 листопада 1999 р., про сусідів-євреїв з вулиці Клепарівської у Львові.

[4] Спогади Фаїни Ляхер про рабина Перемишля, записані у червні 1999 р. у Перемишлянах.

антах я чула про той самий факт. Перед Песахом до рабина приходить бідняк і запитує, чи можна на Седер обов'язкові чотири келиха вина чимось замінити. Були варіанти: узваром, молоком, настоянкою. Рабин не відповідав на запитання, бажав біднякові почути від самого пророка Еліягу про прихід Машіаха, і давав йому гроші. Оповідачі підкреслювали, що сума завжди була більшою, ніж тодішня ціна чотирьох келихів вина. Грошей вистачало на купівлю обов'язкових продуктів для пасхального Седера.

Мало, на жаль, знаємо про суддівство рабинів. Євреї мало зверталися у міжособових конфліктах до поліції, державних судів. Мали свої суди – рабинські. У мене відсутня інформація про факти релігійної кари – херем, тобто про відлучення за рішенням рабинського суду певної особи від громади[1]. Чи означало це, що не було приводу накладати херем? Важко сказати. Мабуть, скоріше ні.

У міжвоєнний період єврейська громада міста творила своєрідну державу в державі. Одночасно поєднувалися дві тенденції: боротьба за громадянські права, проти дискримінації за релігійною, етнічною приналежністю з тенденцією внутрішньої окремішності, ізоляції від християнського оточення.

Це викликало нарікання, особливо з боку спролетаризованого населення та частини польської та україн-

[1] Херем (гебр. – прокляття) – тимчасове або постійне відлучення покараної особи з громади. Згідно з приписами Талмуда, херем накладали за 24 злочини, серед них: убивство, блюзнірство, образа авторитету рабина, полігамія, розлучення без згоди дружини, фальшиве оскарження. Херем виголошувався в синагозі при вийнятій Торі, погашених свічках. Нікому не дозволялося контактувати з проклятим: їсти, торгувати, молитися в його присутності. Херем міг бути відкликаний, коли покараний відбув сувору покуту.

ської інтелігенції, на засилля євреїв у торгівлі, адвокатурі, університетах. «Єврейське питання» у галицькому суспільстві існувало у двох іпостасях.

Побутували дискусії щодо єврейської присутності взагалі, ролі євреїв у культурі, освіті, підтримки чи непідтримки євреями українських чи польських політичних позицій. При цьому засуджувались дискримінаційні прояви, як-от сумнозвісна кампанія сегрегації єврейських студентів в університетах – «лавкове гетто»[1].

У статті «Обійдена конституція» в тижневику «Nasza Opinja» рабин Левін писав, що університетське керівництво капітулювало перед антиконституційними вимогами меншості суспільства. Боротьба єврейських студентів за свої права і підтримка цієї боротьби з боку неєврейських студентів підтверджують факт неконституційності дій керівників. «Ганебне гетто» стосується не лише євреїв – це прецедент, знак біди для всього суспільства.

Друга іпостась виявлялася у звинуваченнях євреїв у всіх бідах з боку польських народних демократів (ендеків) та української націоналістичної молоді.

Рабини у переважній більшості своєю поставою, проповіддю Божих Заповідей, моральних чеснот згладжували гострі кути, наголошували на єдності людей у вірі, обов'язку протистояти гріху, покорі Волі Божій. Публічність політичного життя поєднувалась із визнаним державою особистим правом віри. Моральний авторитет духовних осіб стримував політичну радикалізацію молоді.

---

[1] Лавкове гетто – спеціально виділені лавки для єврейських студентів в останніх рядах аудиторії, які запровадило керівництво Львівського університету та Політехніки під тиском ендеків у 1937 році.

Чи лише допомога бідним, релігійні, а то й світські поради, судове вирішення конфлікту підтримували авторитет, популярність рабинів?

В єврейській спільноті Галичини міжвоєнного періоду становище рабинів, рабинатів можна вважати амбівалентним. Формально – вони наймані працівники громади, правління синагоги, майже державні службовці. За статусом рабини – не священики. Вони були вчителями Закону, перші серед рівних знавців Закону, релігійні працівники своїх громад. Однак вирішення ритуальних питань, як і судівництво, не були основними у діяльності рабинів.

Історично рабини берегли Тору і молитовник, мову і традицію. 613 Заповідей, навіть для благочестивих євреїв, котрі все життя могли вивчати Святе Письмо і Талмуд, практично було неможливо виконати без допомоги, підтримки, опертя. Такою духовною опорою були поради, рішення рабинів, їхня непорушна вірність Закону, демонстративна приналежність до вибраного народу.

Невидимою частиною айсберга рабинської праці була їхня посвята, приналежність Богу. Боже діяння вони переживали у своїх душах. День у день рабини брали до серця печалі, болі, повсякденні клопоти, злети й падіння своїх вірних.

В умовах стрімких європейських і суто галицьких модернізаційних змін галицькі рабини були неформальними духовними проповідниками. У невизначене, хитляве життя вірних вони вносили елементи спокою, стабільності. Дискомфорт, душевну роздвоєність тогочасного буття євреїв намагалися долати солідарною молитвою, підтримкою, підказкою, як діяти тепер і на цьому місці.

Попри недооцінку своєї діяльності, рабини ні в будень, ні у свята не виявляли претензій до громади, оточуючих, жили відкритим публічним життям.

Можна дискутувати про позитивні чи негативні наслідки поділу єврейства на ортодоксів, хасидів, поступових. Але, без сумніву, вірні кожного з напрямів знаходили безпеку, захищеність у свого рабина, могли погодитись між собою, зберігаючи кожен свою нішу.

Галицькі рабини брали на себе, пропускали через серце, нерви, душу відданість і відступництво, повагу і погорду. Вони одночасно були і наставниками, і слугами єврейської спільноти. На жаль, спільнота, політизуючись, адаптуючись до викликів модернізації, зводила їх скоріше до статусу слуг. У 30-ті роки в Галичині лише починало бракувати рабинської духовності. Не буде перебільшенням вважати, що цадики, рабини віддавали своїм спільнотам набагато більше, ніж отримували.

Війна. Голокост. Долі рабинів

Із вибухом Другої світової війни німецькі війська швидко просунулися до лінії Сокаль-Львів-Стрий. За 22 доби німецько-польської війни галичани не лише пережили страх, паніку, абсолютний інформаційний шок, а й у зайнятих німцями містечках побачили ставлення до євреїв. Лише в одному Перемишлі було вбито близько десятка представників єврейської інтелігенції, зокрема рабинів. Знаних і шанованих людей зганяли на площі, змушували руками прибирати розсипане сміття.

Долю Східної Галичини вирішили таємні додатки «Пакту про ненапад», підписані міністрами закор-

донних справ СРСР Молотовим і Німеччини Ріббентропом 23 серпня 1939 р.

Галичани погано орієнтувалися у тому, що відбувається, ходили чутки, що совєти йдуть на поміч полякам проти німців, що німецький наступ буде зупинено. Особливо сильний страх і непевність панували серед євреїв, які були поінформовані про німецьку політику, переживали прояви антисемітизму у Польщі і покладали надії на радянсько-німецьку угоду.

З приходом Радянської армії відбувалися швидкі зміни складу населення. Зі страху перед більшовиками Галичину покинули від 20 до 30 тис. українців. Крім багатьох членів ОУН, це були керівники і діячі об'єднання УНДО, Фронту національної єдності, інші. Використали можливості втечі на окуповану німцями територію тисячі поляків. Німці також переселялися до фатерлянду.

Зросла лише кількість єврейського населення. У новостворених Дрогобицькій, Львівській, Станіславській, Тернопільській областях кількість євреїв до 1940 р. збільшилась приблизно на 12%.

З німецької окупаційної зони до Галичини тікали й поляки, переважно соціалісти і комуністи.

Зміни складу населення торкнулися і Львова. У жовтні 1939 р. у місті було 330 тис. мешканців, з них 156 тис. поляків, 116 тис. євреїв, 52 тис. українців. До червня 1941 р. чисельність євреїв зросла до 160 тис., українців – до 65 тис. осіб.

Якою ж була політика нової радянської влади?

На перший погляд, населення отримало широкі можливості освіти. У Тернополі, Львові, Станіславі, Дрогобичі були створені відділи народної освіти. Прибули зі

Сходу працівники активно впроваджувати радянську систему освіти – рідною мовою, на основі нових програм і методик. Між декларованим сталінською конституцією правом і практикою виникали протиріччя. Багато дітей з польських родин у містах змушені були перейти до українських шкіл. Хоч у довоєнній Галичині їдиш майже не використовувався у світських школах, за радянської влади була створена мережа шкіл на мові їдиш, оскільки іврит у СРСР не визнавався. Відкриття таких шкіл полегшувалося існуванням мережі довоєнних шкіл, де вчили на івриті. Так, у Львові єврейська жіноча і чоловіча гімназії були об'єднані в одну з мовою викладання їдиш. Відкрилося ще 14 таких шкіл у Львівській області. Зросла кількість українських шкіл, відкривалися нові середньо-спеціальні навчальні заклади, інститути. Офіційно був узятий курс на українізацію освіти, хоч ще зберігалися польські школи.

У містах і містечках позірно демократично на батьківських зборах відкритим голосуванням вирішувалося питання, якою мовою навчатимуться їхні діти.

К.Левін, який до 1939 р. навчався у чоловічій єврейській гімназії Львова, запам'ятав розповідь матері про такі збори. «Більшість батьків висловилися за навчання дітей польською мовою. Новий директор – жінка зі Сходу – заявила, що це підозрілі політичні симпатії. Всі завмерли й чекали, потім хтось несміливо сказав, що мовою навчання пропонує їдиш, пропозицію дружно підтримали. Директор довго говорила про те, що сталінська конституція гарантує усім національностям права, про єврейську автономію у Біробіджані, в якій так чудово живеться євреям. Усі, хто хоче навчати дітей на їдиш, можуть зголоситися, і їх переселять до Бі-

робіджану. Директор запропонувала бажаючим встати. Знову запала тиша, ніхто не хотів добровільно їхати у Біробіджан. Тоді директор запропонувала одразу ж перейти на навчання українською мовою. Пропозицію "демократично" поставили на голосування. Більшість проголосувала "за"».

Згідно із законодавством СРСР, поширеним на Галичину (статті 124, 135 сталінської конституції), «...церква проголошувалась відділеною від держави і школа від церкви». За всіма громадянами визнавалася «свобода виконання релігійних культів й свобода антирелігійної пропаганди».

Більшовики розгорнули широку програму «визволення трудящих мас від релігійних забобонів». До широких показових пропагандистських кампаній під антирелігійними гаслами, особливо за участю молоді, добровільно-примусово залучались новостворені комсомольські організації. Пропаганда маскувала тиск на церкву, синагогу «згори» показовою масовою участю молоді в школах, клубах, бібліотеках.

У Галичині були задіяні методи масової антирелігійної пропаганди, витворені в СРСР. На вулицях, у крамницях, у школах з'явилися антирелігійні гасла та заклики: «Релігія – опіум для народу», «Релігія – вид духовної сивухи», «Релігія була і є знаряддям утиску і поневолення народних мас». Особливо діставалося духовенству, яке трактувалося і ворогами розуму, і опікунами темряви, противниками науки. Релігійна література, молитовники, Святе Письмо, як християнські, так і юдейські, були напівзаборонені.

На церкви, синагоги, костели були накладені величезні протипожежні податки та податки за площу й комунальні послуги. Хоч формально храми й синаго-

ги не були закриті, але багато переважно малих синагог змушені були припинити діяльність, оскільки вони не могли сплатити податків. Син львівського рабина Є. Левіна Курт згадував, що на синагогу Темпль був накладений податок у сумі 125 тис. крб. на місяць. Це була дуже велика сума. Лише завдяки організаційним здібностям рабина і сумлінню вірних податок сплачувався вчасно.

Священиків, рабинів, що займали посади в шкільництві, позбавили роботи. До того ж усіх рабинів, парохів взяли на облік як «служителів культу» та визначили їм так звані «подоходні податки», що десятикратно перевищували їхні доходи. Була встановлена оплата за житлову площу, за електричну енергію, за воду, за користування часто проголошеними, але не наданими комунальними послугами. Духовенство набуло статусу «нетрудових елементів», а це означало п'ятикратне збільшення податків порівняно з іншими громадянами. На сільських парохів, на рабинів у маленьких містечках накладали податки в натурі набагато тяжчі, ніж на селян-господарів та ремісників.

Особливо дошкуляла духовним особам специфіка застосування податкової системи, не знаної досі в Галичині. Якоїсь визначеної норми тут не було, бо все залежало від поодиноких урядовців, які давали себе інколи «переконати» звичайним для реалій совєтської діяльності способом – хабарем. Тоді податки могли бути знижені.

Взагалі податки на храми, синагоги й духовенство були дієвим інструментом психологічного тиску й цькування. На тлі гучної антирелігійної пропаганди, поєднаної з пропагандистськими гаслами «хто був нічим, той стане усім», «земля – селянам, фабрики, заводи –

робітникам», непомірні податки на духовенство як на нетрудові елементи у масовій свідомості мусіли б виглядати справедливими.

Формою переслідування і тиску була повинність сільських парохів і містечкових рабинів відбувати шарварки кіньми й особиста участь у певних роботах. Найчастіше на будівництві, направі доріг.

У багатьох селах і містах просто повикидали рабинів, священиків із їхніх помешкань, які забирали під сільради, сільбуди, магазини.

Мешканець Жовкви З. Лейнерт згадував, що його батько був здивований і обурений тим, як буквально за 2 години виселили численну рабинську родину з їхнього помешкання, котре міська рада Жовки зайняла під дитячий садок. У рабина було п'ятеро малих дітей, тато іронізував, що там і так був дитячий садок, а вся справа в тому, що в хаті рабина ще й провадився хедер, а того вже нові пани стерпіти не могли.

Житлові проблеми духовенства були важливою проблемою, але не відображали повної картини наступу на релігію.

Крім позбавлення парохів, священиків, рабинів засобів до існування, розпочалася масована руйнація церковних християнських та єврейських громадських релігійних установ.

Була закрита єшива у Львові, єврейський педагогічний інститут, заборонені хедери.

Церковно-парафіяльні будинки, як і службові приміщення єврейських синагог, а також єврейських релігійних громад «знаціоналізували», виселивши з них священиків, рабинів, підрабинів, зайняли їх під радянські установи або помешкання для новоприбулих партійних та адміністративних діячів.

Церковні, рабинатські архіви й бібліотеки також були юридично «знаціоналізовані». Згідно з постановами міських рад, їхні фонди підлягали передачі у визначені бібліотеки (Бібліотеку Академії наук України у Львові, міські бібліотеки Станіслава, Тернополя), а також обласні архіви. Так звана передача часто полягала у терміновому вивезенню книжок, рукописів, де після поверхових ревізій їх або знищували, або без усякого розбору скидали до куп у сховищах, іноді у вогких підвалах. Особливо постраждала релігійна література на івриті.

І рабинів, і священиків позбавили традиційних обов'язків і прав вести метричні книги, релігійні шлюби не визнавалися.

В усіх навчальних закладах було скасовано навчання релігії. Натомість запроваджувалась ціла система атеїстичного виховання.

Зі шкіл усунули звичну релігійну символіку: образи святих, хрести, зірки Давида. Були заборонені спільні молитви, котрі учні відмовляли перед початком навчання і після закінчення. Для євреїв-ортодоксів, хасидів ударом була ліквідація хедерів, обрядовості. У школах повністю ігнорували релігійні свята, натомість запроваджувалися совєтські. Були створені піонерські організації, комсомол. Хто з дітей не хотів приставати до цих гуртків, ставав об'єктом пильної уваги. Заборонялися, висміювалися релігійні відправи.

Курт Левін згадує, що він, як син рабина, був об'єктом постійних нападок комсорга школи Ройфман.

У вітринах і на полицях кіосків, книгарень з'явилася атеїстична преса: тижневик «Безбожник», журнал «Антирелигиозник», брошури атеїстичного змісту.

У місцевих газетах систематично публікувалися статті антирелігійного змісту, кореспонденції, де висмію-

валися релігійні практики, публікувалися листи, заяви робітників і робітниць, комсомольців і комсомолок із проханнями закрити церкву чи синагогу.

На тлі загального нехтування всіма правами, не тільки свободи совісті, провадився послідовний наступ на свідомість, релігійну практику особливо серед дітей та молоді.

Крім преси антирелігійну пропаганду провадили і засобами радіо та кіно. Але духовне розтління було лише тлом прямого насильства.

Репресії проти духовенства були різні за змістом і формами. У 1939 р., ще в перший тиждень окупації родинного села Митрополита Шептицького Прилбичі, було розстріляно рідного брата Шептицького Леона та його дружину Софію. Трагедія трапилася за типовим революційним сценарієм, який в одному зі своїх творів описав більшовицький письменник Ніколай Островський. По прибутті до Прилбич, командир загону Червоної Армії нашвидкуруч організував показовий «народний» трибунал, який засудив до страти поміщика та його дружину.

Курт Левін пише, що з початку 1940 р. загроза нависла і над його батьком – рабином синагоги Темпль. «Ночами у домі не спали. Маленька валізка з необхідними речами була у батька завжди напоготові. НКВД боялися не лише ми, а навіть радянські службовці. Сині кашкети, шкіряні куртки викликали трепет... Батька виснажувало життя у постійному напруженні. Кожен вівторок він повинен був з'явитися до служби НКВД, брав з собою речі для тюрми. Допити тривали кілька годин, слідчий цікавився діяльністю тата у молодості, звинувачував його в антирадянській діяльності ще у Катовіцах.

Батька схиляли відмовитися від рабинства, пропонували професорську посаду в Москві, Києві. Агітували з погрозами майже на кожному допиті. Батько намагався боротися, покликуючись на конституцію, яка гарантувала свободу совісті. Слідчі мінялися, а сутність їхніх погроз, шантажу, обіцянок залишалася сталою. Батькові було 43, але за кілька місяців він дуже здав, посивів, постарів, вдома ставав стримано замкнутим. Допити батька, години очікування, постійна ненависть були справжніми тортурами для матері, для усієї родини».

Є. Левіна не заарештували. Можливо, тому, що не встигли, або ж з огляду на його популярність та авторитет у Львові.

Натомість серед арештованих відомих євреїв міста були члени ради релігійної громади Віктор Хайєс, Леон Аплер, Олександр Ельстер, Артур Хауснер, Леопольд Ланг, доктор Натан Льовенштейн, Герман Аксельрод, Маурицій Рапапорт, Михал Рінгель. Був арештований голова Варшавської, релігійної громади раббі М. Майзельс, який втік від гітлерівців у надії на безпеку під Совєтами. Арештували також відомого сходознавця, професора львівського й варшавського університету, знавця юдаїзму Мойсея Шорра. Арешти останніх, а також численних рабинів, католицьких ксьондзів, особливо з числа біженців, стали відомі представникам польського уряду у Лондоні. Були звернення до радянських представників з клопотаннями про їхнє звільнення, але вони виявилися марними[1].

[1] Доля арештованих громадських діячів, духовенства, арештованих і вивезених з Галичини, була трагічною. Більшість загинула, де і коли, не відомо. Встановлено, що М. Шорр помер у концтаборі НКВД у м. Старобельську в жовтні 1940 р. Fuks M. Życie i smierc prof. M. Schorra // Kalęndarz Żydowski 1992/1993. Warszawa, 1993.

У багатьох спогадах вірних, родичів про 1940–1941 роки обов'язковим сюжетом є утиски, арешт пароха, рабина. Часто з подробицями нічних візитів НКВД, нацьковування селян, погроз на адресу тих, хто вставав в обороні.

Приниження духовенства, атеїзація суспільства поклала початок небаченій тенденції подальшого погіршення моральності, корумпування молоді, і християнської, і юдейської. Не вдалося знайти офіційного листа або фіксованого на письмі протесту від юдейських рабинів проти загрози духовності свого народу. Однак той наступ проти юдаїзму, який розгорнувся в Галичині, закриття синагог, фактична ліквідація релігійного організованого життя, дозволяють вважати, що протести і супротив були. Юдейські вірні, їхні релігійні установи, рабини опинилися в набагато гірших трагічних реаліях. Страшний вибір – нацистський наступ, чи совєтська присутність під машкарою рівності, спокуси правами і можливостями ціною зречення віри, зради Бога – фактично не був вибором.

Що могло духовенство протиставити диявольському режиму? Свою стійкість, глибину віри, надію на Божу ласку, відданість душпастирюванню. Інформація про таємні зустрічі, факти взаємодопомоги єврейських і католицьких духовних осіб, котрі збереглися в пам'яті галичан через роки утаємничення, конспірації, замовчування дають підстави вважати, що протистоянням була ретельно приховувана солідарність.

У 1939-1941 рр. рабини й рабинати після ліквідації релігійних громад втратили всі формальні ознаки лідерства. Але у більшості діючих синагог, особливо у Львові, рабини виконували свої функції, дотримувалися стату-

ту синагоги, розв'язували судові справи, суперечки між прихожанами, давали шлюби, опікувалися релігійним навчанням дітей. Будь-які важливі поточні питання в житті євреїв міста не вирішувалися без рабинів.

Німецька окупація

Після нападу на СРСР 22 червня 1941 р. Східна Галичина була повністю окупована німцями вже через два тижні. У перші дні вторгнення запанував тотальний хаос. Масовими були розбиття крамниць, захоплення продуктів, промислових товарів. Після страхіть радянського урядування українці масово, частково поляки, ба навіть євреї вітали прихід німецької армії. Прийшли ж бо представники культурної нації, свіжа ще була пам'ять про австрійську спадщину.

Але дійсність виявилася жахливою. Шоком стали звістки про масові розстріли у тюрмах, хвиля арештів польських інтелігентів, крах надій ОУН на українську державу, єврейські погроми у Львові й деяких містечках.

Політика гітлерівської влади була жорстокою і необачною. Рідко коли окупаційна влада так швидко і невідворотно налаштовувала проти себе спочатку доброзичливе чи принаймні нейтральне щодо неї населення.

«Новий порядок» приніс до Галичини нові нечувані етнічні назви. Замість українців, поляків, євреїв з'явилися «арійці» і «неарійці». Арійська раса – вища раса. Райсхдойче (вихідці з Райху) – представники цієї раси й вершителі доль місцевих неповноцінних «арійців». Після райсхдойчів, вищими були місцеві німці – фольксдойчі. І зовсім безправними стали неарійці – єв-

реї, цигани. У 1941 р. мало хто міг уявити їхню долю. Галичани, особливо євреї, були шоковані такою політикою. Почалися пошуки документів, родоводу. Асимільовані євреї, що вже давно вважали себе поляками, українцями, раптом усвідомлювали єврейське походження своїх прадідів. Виникали проблеми мішаних подружжів.

На край звалилися пряме фізичне насильство, економічне насильство (непомірні податки, контрибуції, конфіскації, мінімальне постачання продуктів до міст), духовне насильство (пропаганда, особливо антисемітська), реалізація принципу «розподіляй і володарюй» – свідоме, послідовне нацьковування поляків на українців і навпаки, українців і поляків на євреїв.

У Галичині ці події відбувалися на тлі зростаючого свавілля німців, зубожіння, демонстрації неповноцінності «арійців» – поляків та українців і винищення «неарійського» населення.

Місцеві мешканці щодня у місті й у селі відчували наслідки «діяльності» різних сил, груп. Фактично протистояли сила влади зброї, сліпої машини людиновбивства і сила людського життя, людської солідарності. Перша сила паралізує населення голодом, холодом, фізичним і моральним терором. Друга сила, що виступала проти неї, не була єдиною. Українці-галичани боролись за свою землю як проти німців, так і проти більшовиків, які поверталися; поляки – як проти німців, так і проти українців, бо вважали Галичину частиною Польської держави, і проти більшовиків. Радянські партизани поборювали і німців, і українських та польських націоналістів. У цьому пеклі життя «арійського» населення «неарійці» наражалися на щоденну небезпеку.

Євреї в масі своїй були поза цією боротьбою. Їхнє життя було цілком залежне від сліпого молоха, пекельної машини нищення. Масові форми морального спротиву і саботажу, як і поодинокі спроби збройного захисту, не були успішні.

У спекотні літні дні 1941 р. нацисти почали методично знищувати синагоги. Львів'янин Євген Наконечний через роки зберігав пам'ять про ці події: «Не рахуючись ні з чим, німці зруйнували в центрі міста «Золоту Розу» – синагогу, яку в середньовіччі спорудив знаменитий архітектор Паоло Римлянин… неподалік від нас (на вул. Кульпарківській. – *Ж.К.*) німці знищили синагоги на старому єврейському кладовищі і на вулиці Бема (нині вул. Я.Мудрого. – *Ж.К.*). Гнітюче враження на моїх єврейських сусідів справило зруйнування величної синагоги на Старому Ринку, що називалася «Темпль». До неї ходили сім'ї Валахів, Блязерів, Ребішів та інших знайомих євреїв.

Мій нерозлучний друг Йосале мав світлу душу, наповнену щирим, простим, не скаламученим нічим релігійним почуттям, чутка про знищення синагоги Темпль його доглибинно потрясла. Він не міг у це повірити.

– Ходімо, – звернувся Йосале до мене, – я мушу наочно пересвідчитися.

І ми пішли на площу Старий Ринок, обминаючи головні вулиці, щоб не зустрічати німців.

Нарешті без пригод ми добралися до того місця, де колись стояла синагога Темпль. Німці спочатку підпалили її, щоб вигоріло убранство храму, а потім заклали динаміт і підірвали будівлю. Сапери виконали свою справу вміло – цегла не розлетілася по площі, не загородила уламками трамвайну колію, що проходила поряд,

а рівно великими кусками мури синагоги розпалися на місці, немов осіли.

Йоселе довго споглядав на руїни, обійшов усю синагогу по периметру, постояв у задумі і спитав гіркотно:

– Як Бог таке дозволив?» (Наконечний Є. «Шоа у Львові», Львів, 2006).

Поведінка, діяльність львівських рабинів у часи німецької окупації не лише історія небачених страждань, а й духовного супротиву, служіння Богові і своїм гинучим вірним.

Німецька окупація, як і радянська, не лише не знищила духовного авторитету рабинів, а навпаки, багатьох секуляризованих євреїв повертала в середовище віри предків, інструментом якої були молитва й рабинське вчення.

Варто зазначити, що, на відміну від християнського віросповідання, юдейське виключалося із соціальної сфери не лише повним беззаконням, відсутністю статусу, а й брутальним нищенням юдейського священства.

Треба пам'ятати, що усвідомлення неминучої загибелі приходило поступово, євреї сподівалися пережити важкі часи.

Саме до рабинів у перші дні німецької окупації вдавалися вірні з проханням звернутися до влади, – німецької, звичайно, чи до української, – з оборони їхніх прав. Зовсім не випадково вранці 1 липня, коли у Львові розпочався погром, саме до рабина Є. Левіна прийшли члени громади за порадою і захистом. І рабин почав діяти. Єдиним прийнятним заходом у тій ситуації був його візит до Митрополита Андрея Шептицького з проханням-вимогою вплинути на українців греко-католиків.

Переселятися в гетто чи ні, шукати арійські документи чи не варто, як бути з власними дітьми, дружинами, чоловіками, якщо вони неєвреї, кошерна їжа, дотримання приписів і правил, що буде далі, чому, за що гине Ізраїль?

Рабини виявилися безправними у соціальному плані навіть у структурах впроваджуваних німцями гетто і таборів. Нацисти заборонили релігійні відправи, з перших днів почали руйнувати синагоги. Юдаїзм як релігія був такою ж небезпекою для арійського світу, як і відкрито декларований жидо-більшовизм.

Збереглося дуже мало документів, які свідчили б про положення рабинів, підрабинів у галицьких гетто. Це переважно спогади. Серед них – рабина Давида Кахане «Щоденник Львівського гетто», львівського правника, професора Мауріція Алерганда, сина рабина Є. Левіна Курта Левіна, а також пересічних українців та поляків, які були свідками подій у своїх селах, містечках, містах.

Рабинат, як подоба довоєнного, був сформований лише у Львові. Його очолив колишній секретар рабинату Моше Хиршпрунг, відомий активіст партії Агудат Ісраель. Оскільки робота в юденраті давала право на посвідчення службовця, то у відділ релігії юденрату включали не лише рабинів, а й вчених, викладачів релігії в гімназіях, які лишалися без роботи.

В час існування на грані життя і смерті між рабинами різних напрямів – ортодоксального, хасидського, прогресивного – витворилася небачена в історії Львівської громади одностайність. Д.Кахане писав: «Відокремлені суди були скасовані, всі розходження між хасидами і мітнагдім (найлютішими супротивниками хасидського руху) лишилися осторонь. Всі сиділи за одним столом,

панувала цілковита згода. Всі співробітники користувалися однією і тією ж книгою реєстрації шлюбів. Всі засідання проводилися спільно. Кожен відчував, що це остання глава в історії львівського рабинату. І останні «могікани» вирішили полишити цей світ з гідністю».

У спогадах євреїв збереглася пам'ять про окремих рабинів, шойхетів, підрабинів у Львівському гетто. В українських та польських спогадах – образи рабинів, їхній одяг, вирази обличчя, їхні діалоги з євреями й неєвреями, висловлювання рабинів, тлумачення ними поточних подій, пророцтва загибелі й порятунку.

Рабини, часто не з наказу нацистів чи з причин організаційного характеру, ставали членами юденратів, або й очолювали їх. Вони брали на себе відповідальність, традиційно їм довіряла громада, в них бачили заступників, які могли приймати рішення. Вони уособлювали єврейство, бажане для одних і одночасно осоружне для інших. У безмірі страху і страждань рабини бували єдиною ланкою, яка могла єднати єврея з Богом.

Земне буття, сповнене жорстокості, крові, наруги, відчаю, здавалося, не залишало місця для молитви. У Янівському таборі 1 січня 1943 р. рабин Д.Кахане не міг пояснити актуальність слів молитви «сліхот»: «Ми винні більше за всіх – наше покоління зганьблене більше за всіх». Його співв'язні, як тільки-но вислухали проспівану прекрасним тенором кантора з якогось містечка главу «сліхот», закидали рабина питаннями: «За що ми несемо покарання? Хіба ми гірші інших народів, інших поколінь?» «Мої слухачі, – писав Д. Кахане, – запротестували: "Чому? Як це можливо? Де ж справедливість Творця?". Я намагався роз'яснити глибокий зміст поняття "завуальоване обличчя": у певні періоди нашої історії Провидіння закриває вуаллю своє облич-

чя і його промені, що дають життя, здоров'я, радість і надію, відскакують від неї, як від залізної стіни, і не доходять до нас. Їхні вуха були глухими до моїх пояснень і слів розради, що я намагався вимовляти, вони не вірили їм. Але хіба вони могли реагувати інакше? Переді мною були ті, хто втратив усяку надію, хто пройшов через самі гіркі іспити, люди у відчаю. Вони втратили все: батька і матір, дружину і дітей. Єдине, що в них залишилося, це було їхнє власне життя, яке в них повинні були забрати, якщо не сьогодні, то завтра. Чим можна було втішити їх? Краще нічого не бажати, ніж повернутися до смутної мелодії «Ми винні більше за всіх». Мене вразило, що Мойсей, наш учитель, опинився в подібному становищі, коли в єгипетському таборі примусової праці він намагався втішати свій народ, обіцяючи йому світле майбутнє, що його чекає. Як ми знаємо з книги (Вихід – 6:9): «Та вони не слухали Моше через легкодухість та тяжку роботу». Якщо сам Мойсей не міг знайти слів, щоб вселити надію в серцях мешканців єгипетського табору примусової праці, то хто я такий, щоб знайти їх?»

Найвагомішою, найпереконливішою втіхою знедолених у їхніх безмежних терпіннях була поведінка рабинів, їхнє ставлення до нацистів, до вірних.

У листопаді 1941 р., коли починалися перші масові депортації з Львівського гетто, до відомого правника професора М.Аллерганда звернулися члени релігійного відділу юденрату Хиршпрунг та Шерер з питанням правової процедури оформлення єврейських шлюбів. Як складати, де затверджувати шлюбну угоду, як бути, коли майбутня дружина й чоловік не мають жодних документів, бо пропали метричні книги?

Важливим питанням, яке намагалися вирішувати рабини, було питання виборів, статусу рабинів та їхніх заступників. Законодавства Речі Посполитої не існувало. Німецька влада взагалі не визнавала рабинства, юридично знищуючи основи юдаїзму.

Чи можуть бути юридично легітимними рабин, його заступник, якщо влада їх ігнорує? До професора М.Аллерганда зверталися за консультацією, чи можливе обрання кількох заступників рабина. Чи можуть виконувати функції рабинів підрабини, котрих багато у містечках? Дискутувалося питання, чи подавати владі інформацію про кількість, імена рабинів у гетто й таборах, або ж оминати їх взагалі. Дійшли згоди, що краще не вживати назву «рабин, або заступник рабина», бо «назва може бути причиною неприємностей з боку німецької влади», як уточнював проф. М.Аллерганд, «вони будуть інтерновані, як заручники».

У березні 1942 р. німецька влада зобов'язала юденрат Львова передати інформацію про всіх мешканців гетто, яких утримувала громада, тобто жебраків, дітей-сиріт, старших людей, чиї діти загинули. На той час вже знали, що «переселення», про яке торочать нацисти, це просто знищення. Усі рабини висловилися проти подання такої інформації.

Про безсилля рабинського рішення, як і про мужність і значення такого чину, свідчать спогади Д.Кахане. Він пише про неприпустимість навіть самого наміру посилати одновірців на смерть. Єврейський Закон, мораль не допускають такого: «Після короткої ділової зустрічі рада рабинів вирішила відправити делегацію до тогочасного голови юденрату д-ра Ландесберга з метою обговорення цього питання. До неї ввійшли: ребе Ізраель

Вольфсберг, ребе Моше Еліханан Альтер, ребе д-р Кальман Хамейдес і автор.

У кімнаті очікування юденрату, на вул. Старотандитній 2а, ми виявили багато людей, які очікували бесіди з д-ром Ландесбергом. Уперед-назад снували німецькі офіцери. Безперервно дзвонив телефон. Атмосфера була похмурою і нервозною. Через півгодини д-р Ландесберг запросив нас до себе.

Він був блідий і виглядав стомленим, вираз його обличчя не міг приховати очевидних наслідків страшної внутрішньої боротьби. Людина, відома своїм умінням володіти собою, була знервованою і розгубленою. Ми почали прямо зі суті справи. Ми пояснили, що в страшні часи іспитів наш обов'язок привернути увагу керівника такої великої єврейської громади до величезної відповідальності, яку він покладає на себе, підкоряючись німецьким наказам. Наслідуючи єврейські закони і моральні принципи, він мусить шукати інших шляхів. Якщо до нас прийшли вороги і кажуть: приведіть до нас одного з вас, щоб ми могли убити його. Якщо ви цього не зробите, ми уб'ємо всіх, – краще померти всім, але жодного єврея не віддати ворогу. Саме в цьому полягають принципи Галахи.

Ми побачили, що торкнулися відкритої рани. Його обличчя набуло лютого виразу, і він вигукнув: Вам здається, панове, що ви живете в довоєнні часи і що ви прийшли до голови релігійного Кагалу. Дозвольте мені вам повідомити, що часи повністю змінилися. Ми більше не релігійна громада, а інструмент для виконання наказів гестапо. І кожний, хто протидіє гестапо...

Він не скінчив фрази, але ми зрозуміли, що він хотів сказати. Він не збирався йти проти гестапо і ризику-

вати своїм життям. Таке поводження, мабуть, можна було зрозуміти з людської точки зору, але його важко було простити головному представнику великої єврейської громади. Часи дійсно змінилися, але закон Тори, мораль та її основи залишилися незмінними.

Збентеження рабинів посилювали чутки про те, що певне число євреїв повинно бути передано німцям для порятунку інших жителів гетто. Якщо юденрат погодиться на цю вимогу, він зможе вирішити це питання, виявивши максимальне милосердя, тоді як німці зроблять те саме зі своєю звичайною жорстокістю.

Зрештою було вирішено зібрати офіційні збори й обговорити становище, що склалося, з усією серйозністю. На цьому короткому засіданні були присутні всі рабини, а головував на ньому рабин Ізраїль Лейб Вольфсберг. Атмосфера була похмурою і гнітючою. Кожний відчував тягар відповідальності, який звалився на його плечі. Рабини відкинули принцип спасіння багатьох ціною пожертви деякими. Вони взяли до уваги думки мудреців Талмуду (Трактат Сангедрін, арк. 74, с.1, і Трактат Песахім, арк. 25, с.2): «Чому ти вважаєш, що твоя кров червоніша за кров інших людей і що твоє життя цінніше за життя інших людей? Можливо, істина полягає в протилежному. Жодна душа не краща за іншу».

Рабини в період Голокосту зіткнулися з ситуацією, якої не було в історії народу Ізраїлю. Бо в часи гонінь, переслідувань йшлося про насильницьку зміну переконань, віри, а тепер євреї повинні бути знищені лише тому, що вони євреї. Віра, яку уособлювали рабини, у тисячах ситуацій, обставин незбагненним чином підказувала рішення, відповідь на питання, яку у відчаї шукали ті, хто не мав тої благодаті віри.

Такі люди могли відмежовуватися від оточення, ігнорувати його, вони мали опору, силу, були незворушні, спокійні, доброзичливі. Незважаючи на те, що ці в'язні таборів не були рабинами, їх часто іменували «раббі».

Різні факти поведінки галицьких рабинів мають дещо спільне. Це незрозуміле секуляризованій свідомості містичне прийняття своєї долі, містичне прийняття смерті. Вони були переконані, особливо старші, істинності своєї релігії, волі Божій прямувати визначеними дорогами, свідомі заслуг та гріхів свого народу. Гітлерівський нацизм сприймали як кару Божу, втілення вироку відкупної жертви. Закладені в їхній свідомості Божі заповіді, мірило добра і зла, давали їм силу коритися Божому призначенню, як у житті, так і смерті.

За спогадами очевидців, їхні пророцтва, оперті на Талмуді і Торі, справджувалися на очах, їхні поради одновірцям і християнам були безпомилковими.

Свідчень галицьких рабинів про них самих, окрім уривчастих спогадів Д.Кахане, майже немає. Не мали вони ні часу, ні можливостей залишити їх. Однак збережені через роки в неєврейській та єврейській пам'яті тих, хто пережив Голокост, сотні дрібних фактів, часом заплутано, кострубато висловлених свідчень про почуття, сумління, те, що іменується пам'яттю серця, про пророцтва рабинів, які збулися, дають підстави для висновків, оцінок.

За двохтисячолітню історію єврейського народу рабини не переживали подібних гонінь, переслідувань. Силою закону, зброї, байдужістю світу, до якого волали по допомогу разом зі своїми одновірцями, їх прирекли на загибель. Що могли протиставити євреї, рабини молоху Голокосту?

Анрі Мішель, відомий сучасний історик антифашистського опору, вважає, що опір – це підтримка самоповаги. Зокрема, він пише: «Прийняти поразку, коли здатен іще боротися, означало втрату самоповаги. Самоповага спонукала кожного не здаватися на умову про співпрацю з ворогом».

Жоден галицький рабин, навіть член, або й глава містечкового юденрату, не співпрацював з ворогом. Ті кілька місяців «урядування» були використані не для виконання німецьких наказів, а для утвердження самоповаги серед одновірців, їхнього єврейства, їхньої обраності Богом, їхньої долі.

Один із перших дослідників Голокосту Рауль Хілберг вважає чи не єдиною формою опору збройний. Галицькі рабини не мали зброї і часто були проти її використання в гетто і таборах. Але вони мали знання, яке передавали вірним, знання про духовний меч Божого благословення і покарання, неодмінної загибелі їхніх ворогів, незнищенності Божого народу. Їхньою зброєю була власна смерть заради Бога, яка разить ката. Чи не тому рабини були для нацистів об'єктом першочергового знищення, бо синагога, Богослужіння, молитва були духовною зброєю.

Історик Єгуда Бауер визначає «єврейський опір під час Голокосту як будь-яку групову діяльність, свідомо здійснювану проти відомих чи підозрюваних дій чи намірів з боку німців та їхніх поплічників, спрямованих проти євреїв».

Галицькі рабини, синагогальні служки, кантори протиставили Голокосту особливий індивідуально-груповий опір. В умовах повної, жорстокої заборони юдаїзму як релігії, реальної загрози смерті переважна більшість з

них задекларувала, легалізувала себе як духовних осіб. Талес, тфілін, молитовник, рядки Тори, молитва стали їхніми і обороною, і наступом.

Богословські тлумачення Катастрофи галицькими рабинами, яких є дуже мало, дають підстави вважати, що рабини не відступали від Закону та підводили одновірців до власного морального вибору. Вершиною рабинської діяльності було повернення вірних, які захитались, невіруючих, які впадали у відчай, до Бога, до усвідомлення своєї богообраності.

Велич і трагізм неоціненної, жертви рабинства чи не найповніше відображає доля рабина Єзекіїля Левіна.

Розділ II

РАБИН ДОКТОР ЄЗЕКІЇЛЬ ЛЕВІН

Життя

Він народився 20 травня 1897 р. у родині, де прадід, дід, батько були рабинами. Родовід Левіних започатковується у Німеччині. Один із предків Гірш Левін був рабином у Берліні часів відомого єврейського філософа Мендельсона. Згодом Левіни перебралися на польські терени. Дід Єзекіїля Давид Лейб Левін був братом Гірша Левіна. Після перенесення в Галичину Лейб Левін був якийсь час рабином громади у містечку Радехів, а потім у Бродах. Батько Натан Левін народився у Бродах. Єврейська громада міста, як і родина Левіних, поєднувала цінності юдаїзму заходу і сходу (Броди – тогочасне пограниччя двох імперій (Австро-Угорщини і Росії), європейської культури. Натан вчився у блискучих талмудистів Литви, наступників відомого вченого Магда Соломона Крігера, одночасно опанував кілька мов, як приватно, так і під час навчання у гімназії Бродів. Одружився з єдиною донькою рабина Ісаака Шмелькеса з Перемишля.

Пізніше Шмелькес був рабином у Львові. Ісаак Шмелькес був знаний у колах вчених-талмудистів як автор опублікованої збірки відповідей на найпоширеніші питання, які вірні задають рабину.

Разом з тестем Натан кілька років працював над відомими згодом в Галичині богословськими працями. Пізніше Натан Левін обійняв посаду рабина в Рогатині. Помер у 1926 р. відносно молодим. У родині Натана Левіна, як і у родині його брата Арона (був рабином міста Жешува), панувала особлива атмосфера. Приналежність до ортодоксального юдаїзму поєднувалася з толерантним ставленням не лише до інших напрямів, а й сусідів неєвреїв. Натан Левін не був політиком, але палко вірив і, як блискучий проповідник, ніс до вірних ідею відродження Сіону.

У Рогатині, де всі знали й шанували рабинську родину, народився Єзекіїль. Перші враження від гарного містечка, перші уроки у хедері були у Рогатині. У 1908 р. батько отримав запрошення і погодився бути рабином у Жешуві. Там хлопчик отримав основи релігійного і світського виховання та освіти, закінчив польську гімназію і продовжив релігійне навчання. Послідовно студіював Тору, Гемару, Талмуд, а у гімназії – класичні мови, літературу, історію. Ще за Австрії розпочав рабинські студії, а вже за часів Другої Речі Посполитої отримав свячення-сміху в Краківському рабинаті. Першим його вчителем був батько, відомий в ті часи знавець Талмуда і Тори. Вчився у рабина Кракова і Брод Менахема Мендля Штейнберга, в єшиві Вроцлава. Здобув і вищу світську освіту, вивчав філософію у Яґеллонському університеті у Кракові. У 1923 р. захистив докторську працю «Неоплатонізм та юдаїзм». Енергійний, комунікабельний Єзекіїль був у вирі життя, цікавився політикою, особливо ідеями сіонізму, входив до складу молодіжного об'єднання сіоністів Західної Галичини, був знаним і у польських демократичних колах.

Ще у гімназії Єзекіїль зблизився з учнями-поляками, симпатизував їхній палкій вірі у майбутню незалежну Польщу. У роки навчання в університеті був у лавах добровольців-волонтерів у більшовицько-польській війні. Близькими і зрозумілими Левіну були й українці – колеги зі Східної Галичини.

Здібного студента, згодом випускника, помітили. Левін отримав пропозицію обійняти посаду асистента професора філософії, його висунули кандидатом у депутати міської ради Кракова. Перемога на виборах була досить ймовірною. Перед молодою людиною вимальовувалися гарні перспективи як академічної, так і політичної кар'єри. Особисте життя також складалося добре. Він одружився, народився син.

Попереду було розмаїте, цікаве життя. Наукова праця, можлива політична кар'єра. Однак батьківська наука, а скоріше – поклик серця, поклали край значно легшому і привабливому світському життю.

Ще в часи навчання в єшиві й університеті Левін підтримував тісні зв'язки з рабинами Вроцлава, Брод. Його здібності й готовність вчитися й служити цінували вчителі єшиви. Коли виявилася вакансія рабина міста Катовіце, рекомендували молодого, незнаного тоді Єзекіїля. Очевидно, він побоювався. Адже запрошувала поступова громада німецько-польського міста зі своїми традиціями. Усе ж Левін погодився і в 1924 р. перебрався у Катовіце.

Ортодокс за походженням, вихований в ортодоксальній родині, Є.Левін зумів добре зарадити собі. Члени громади з сильними пронімецькими симпатіями, асиміляційними настроями незабаром оцінили відданість молодого рабина, його турботу про традиції, духовність, розуміння специфіки праці в торгівлі, про-

мисловості, якій переважна більшість віддавала час і сили. Молодого рабина знали й шанували не лише у єврейській громаді. Високий, з гарними рисами обличчя, чорним волоссям й рудуватою бородою, розумним, привітним поглядом, Левін привертав увагу ще до того, як починав говорити. Його проповіді у синагозі і висловлювання під час розмов і бесід швидко ставали відомими. Авторитет, популярність Левіна зростали. Вже через рік перебування у Катовіцах Левіна обрали членом міської ради.

20-ті роки були часом ще цілком мирного поширення нацистської ідеології. Не обійшли вони й Верхню Силезію. У Катовіцах сформувався осередок нацистської партії, його членів міщани не сприймали всерйоз, трактували як невихованих грубіянів, порушників громадського спокою. Голову цього осередку якось викликали у міську раду, де намагалися закликати до порядку. Той, пишномовно захищаючись, просторікував про арійську расу, якій загрожує «брудна семітська кров», про небезпеку місту. Райці слухали поблажливо. Хтось запитав, як же має виглядати «істинний арієць». У цей момент до залу ввійшов Левін. Міський очільник нацистів тут же вказав на нього – «ось таким має бути справжній арієць». Левін не перебивав, хоч присутніх, очевидно, переповнювали емоції. Потім ввічливо представився як катовицький рабин[1].

---

[1] Через багато років (1965 р.) сину Левіна Курту розповів цю історію народжений у Катовіцах інженер, який бачив цю сцену власними очима. По війні Курт Левін виступав з доповіддю на конференції в Чикаго. Його акцент, а також прізвище привернули увагу інженера. Він запитав, чи не родич Курт рабинові Єзекіїлю Левіну? А тоді розповів цю історію. Світ тісний. Бог і люди зберігають для потомків багато інформації. Треба вміти слухати.

У 1927 році голова управи Львівської єврейської громади В.Хайєс запросив Левіна на вакантну посаду рабина прогресивної синагоги Темпль. Рабин міста Самуїл Гутман, який був одночасно рабином у Темплі, не міг виконувати свої обов'язки через хворобу Паркінсона. На його посаду призначили також вже немолодого рабина Леві Фрейнда. Однак голова юдейської ґміни Віктор Хайєс бажав мати у громаді молодого, красномовного та здібного рабина, якого б, до того ж можна би було тримати під контролем.

Запрошення Єзекіїля Левіна до Львова було своєрідним прецедентом у середовищі тогочасного польського єврейства. Внука і сина ортодоксів, рабина з невеликого міста, молоду людину з академічною освітою запрошують рабином до найчисельнішої з громад. Члени рабинату, правління громади, зокрема, ортодокси та хасиди, були рішуче проти, про що свідчать тривалі переговори, листування Левіна з членами управи[1].

У той самий час старшому братові Єзекіїля Левіна Аронові запропонували посаду рабина ортодоксальної громади міста. Однак Арон зняв свою кандидатуру після обрання брата на посаду рабина синагоги Темпль. Згодом Арон став рабином Жешува, керівником осередку партії Агудат Ісраель та послом польського Сейму.

Політизація життя взагалі й єврейського, зокрема, у Львові була на той час особливо високою. За попередньою угодою Левін приїхав до Львова, виголосив кіль-

[1] Вже з самого початку рабинської праці ортодокси доклали зусиль, щоб не допустити внука славетного Бейт Іцхака Шмелькеса до рабинства у поступовій синагозі. У пресі лунали погрози з нагадуваннями-натяками на долю поступового рабина Абрагама Кона (1807–1848), якого у Львові отруїв ортодоксальний єврей.

ка публічних промов, провів богослужіння у Темплю і отримав цілковите схвалення. Залишався переїзд і облаштування на новому місці, але, як свідчать документи, в управі все ще точилися суперечки. 8 серпня 1928 року Левін змушений був писати, що обіцяного тексту контракту він так і не отримав, а вже відмовився від пожиттєвого контракту у Катовіцах, і з 1 вересня повинен звільнити службове помешкання, щоб згідно з попередніми домовленостями розпочати працю у Львові. Однак від керівництва львівської управи немає жодної інформації.

Збереглися протоколи управи Львівської релігійної громади, службовий контракт обраного на посаду рабина прогресивної синагоги Темпль Єзекіїля Левіна (липень 1928 р.). Згідно з контрактом, рабин доктор Левін був зобов'язаний виконувати визначені обов'язки: не робити жодних публічних заяв ні у синагозі, ні поза нею, котрі б суперечили статуту, внутрішнім правилам управи громади стосовно партій, угруповань, релігійних напрямів. Він мав використовувати лише засоби морального впливу задля згоди і спокою у громаді.

Серед обов'язків рабина особливо важливими вважалися проповіді у Темплю, інших синагогах, молитовних домах прогресивного напряму кожної другої суботи й у свята (а також промовляти під час різних державних урочистостей польською мовою); провадити самому і контролювати навчання релігії, івриту; давати шлюби, розлучення, виконувати спеціальні обряди на похоронах; співпрацювати з двома іншими рабинами Темплю.

Врешті дійшли згоди. З ініціативи Левіна до контракту з управою були внесені такі пункти:

«1. Свідомо керуватимусь у стосунках з усіма існуючими партіями, релігійними напрямками лише заса-

дами моралі, які є конечні при виконанні рабинської праці. В ім'я згоди і спокою в громаді ніколи не допускатиму провокаційних виступів проти інших партій і переконань, зобов'язуюся ніколи не використовувати проповідальницю храму та інші засоби впливу рабина в партійно-політичних цілях.

2. Зобов'язуюсь не лише в Темплі, а й у домах молитви, вказаних через релігійний відділ громади, кожну другу суботу й у свята виголошувати проповіді польською мовою, а також у разі потреби публічні проповіді на свята, похорони, при проведенні культурно-освітніх заходів, організовувати для учнів середніх шкіл духовні вправи, навчання релігії».

Згідно з існуючою практикою, Левін мав визнавати старшинство рабина від релігійного відділу Леві Фрейнда, визнавати статут Темплю і легітимність правління храму.

Управа зобов'язувалася виплачувати Єзекіїлю Левіну належну винагороду, оплачувати помешкання.

Ґміна орендувала для рабина з родиною квартиру по вулиці 3 мая, число 7 (нині вул. Січових стрільців). Власного помешкання у Львові Є.Левін не мав.

Початок праці у Львові був важким. Ускладнювалося й особисте життя. Дружина Єва не поділяла цінностей свого чоловіка, у неї були інші захоплення, вона не прагнула виконувати чисельні обов'язки дружини рабина згідно зі своїм статусом. У 1931 р. – врешті дійшло до розлучення. З батьком залишився 6-річний син Курт. Мати й до того мало цікавилася дитиною. Вдома, як згадуватиме згодом Курт, запанували сум і пустка. Бабуся, яка провадила дім, плакала, в очах батька, коли дивився на сина, блищали сльози.

Однак Левін умів долати труднощі. Швидко порозумівся з колегами-рабинами, правлінням синагоги, знайшов шляхи погодити інтереси молодих і старих, особливі симпатії здобув проповідями, на які вчащали, бувало, й ортодокси, а також цілком асимільовані євреї, які, здавалося, уже й забули хто вони. У дні сімейної кризи Левіна підтримали. Вже скоро він одружився вдруге. Доля змилосердилася над покинутою матір'ю дитиною і молодим татом-рабином. Друга дружина стала не мачухою, а справжньою мамою синові й другом, помічницею, люблячою супутницею на все життя для Єзекіїля.

Рахиль Райс, донька землевласника з Рави-Руської, добре вихована, високо освічена, асистентка професора психології Львівського університету Стефана Балея, заради заміжжя відмовилася від наукової кар'єри, стала взірцевою дружиною, матір'ю сина Курта і двох спільних синів Натана і Лейба. Її розум, тактовність, доброта, вміння знаходити спільну мову з людьми, створювати родинний затишок сприяли успіхам рабинської праці Єзекіїля. Батько дружини Лейб Райс намагався матеріально забезпечувати свою дочку, оскільки вважав, що вона вийшла заміж за мрійника.

30-ті роки у Східній Галичині були часом перманентної економічної кризи, загострення міжнаціональних відносин внаслідок як економічних негараздів, так і політики полонізації, спалахів побутового й урядово-політичного антисемітизму. Безробіття змушувало одних емігрувати, інші шукали винуватців, а ними ж, звісно, виявлялися євреї. Радикалізація життя витісняла віру, традиції аналогічно і серед українців та поляків. Таким було життя. Левін обирає свій шлях: поєднуючи турботи сьогодення зі своїм баченням майбутнього євреїв.

Він так і не став слухняним управі виконавцем, який би дозволяв маніпулювати собою. Час від часу між ним та правлінням виникали тертя. Остаточно управа затвердила його на посаді рабина юдейської ґміни тільки у 1935 році, хоч із самого початку він виконував обов'язки не лише рабина синагоги Темпль.

Починаючи з 1932 року молодий рабин зосереджує зусилля на розбудові релігійної освіти молоді. В 1934 р. очолює Надзірну раду Єврейського педагогічного інституту, інспекцію вчителів релігії у середніх та професійних школах. З його ініціативи виникли численні осередки навчання івриту для дітей та дорослих. З 1935 р. Левін проводить спеціальні Богослужіння для учнів єврейських шкіл – екзорти. Суботні проповіді, спільні розважання над текстами молитов, Тори швидко стали популярними. На все життя зберегла пам'ять про цікаві історії, красномовство, блискуче поєднання польської та івриту рабина Левіна на екзортах у Темплю учениця єврейської гімназії Іза Ліхтман. У роки глухого совєтського атеїзму вона не боялася розповідати про це доньці Ельжбєті.

Попри економічні труднощі і безробіття рабин зосереджується на пошуках меценатів, гроші йдуть на сиротинці, лікарні та благодійні акції. У 1933 р., коли президентом організації Бней-Бріт Леополіс став відомий сіоніст Галичини доктор Міхал Рінгель, Є.Левін увійшов до її правління та очолив благочинну секцію. Завдяки рабину Бней-Бріт почав надавати регулярну фінансову підтримку ремісничій школі, єврейському народному університету ім. Альберта Ейнштейна, львівському відділу Товариства друзів єврейського університету в Єрусалимі.

У 1935 р. Левін став членом редакції нового суспільно-політичного культурно-мистецького тижневика «Nasza Opinja». З тижневиком співпрацювали випускники університету, які ніде не могли знайти собі роботу. Єзекіїль Левін став їхнім наставником та допомагав їм розширити видання. Окрім того, він заснував друкарню. За кілька років «Nasza Opinja» стала впливовим тижневиком, що розповсюджувався по інших містах Польщі.

Доля, однак, продовжувала випробування Левіна. У 1936 р. народився син Натан. Поки мати з немовлям були в пологовому будинку, до Львова на свято обрізання (8-й день) поспішав батько дружини Левіна Лейб Райс. По дорозі з помістя у селі Потоки до поїзда на станцію Рава-Руська 76-літнього старця та його візника Миколу Демка вбили злодії. Вкрали валізу з подарунками для новонародженого внука, гроші. Поліція мала великі клопоти з розслідуванням. Дощ стер більшість слідів. Смерть Лейба Райса була тяжким ударом. Дідуся любила численна родина: сестра і брати Рахилі, Єзекіїль Левін і його родичі.

Коли управа ґміни надала Єзекіїлю Левіну титул головного рабина юдейської громади Львова, у коло його обов'язків входили питання освіти, роботи соціальних служб. Одночасно Левін був членом виконавчого комітету сіоністської організації, його обрали президентом Бней Бріту. Це означало, що Єзекіїля Левіна сприйняв старий єврейський істеблішмент Львова. У цей період для рабина дуже важливою була підтримка його дружини та її тверезі поради, що часом суперечили занадто оптимістичному світосприйняттю Левіна, про що згодом згадував його син Курт.

Єзекіїль Левін змолоду був прихильником сіонізму.

Він був делегатом двох сіоністських конгресів у Базелі та Празі. Будучи президентом Керен Кайємет (фонду купівлі земель у Палестині) та Керен Гаєсод (фонду відродження Палестини), він підтримував контакт із Єврейський агентством у Єрусалимі. Його ім'я було записане у Золотій Книзі Керен Кайємет. Однак з часом він почав з підозрою ставитись до соціалістів, яких очолював Бен Ґуріон, та до їхнього домінування у Єврейському агентстві. Левін вважав, що єврейські поселення у підмандатній Палестині можуть розвиватися та процвітати лише під протекторатом Британської Імперії.

Життя тривало. Авторитет Левіна зростав. Рабин відкрито задекларував свою політичну позицію. Соціалістичні, комуністичні ідеї не викликали його симпатій. Він залишався сіоністом, був єдиним рабином у виконавчому комітеті загальних сіоністів Східної Галичини. Одночасно Левін засуджував міжорганізаційні тертя серед сіоністів, критично ставився до ревізіоністських угруповань.

Натомість Левін докладав багатьох зусиль, щоб пробуджувати й утримувати духовність через усвідомлення єврейської солідарності на основі Тори, традицій. Був непримиренним до будь-яких проявів зневаги, образи гідності, честі, порушення прав не лише членів своєї громади, а й українців, поляків.

Коли у польській пресі була розпочата кампанія проти митрополита Шептицького, деяких членів партії УНДО, Левін знаходить способи висловити свою підтримку. Це були і публікації у тижневику «Nasza Opinja» й особистий візит до митрополита Шептицького. Він був одним із організаторів урочистого привітання Шептицького з 70-річчям у 1935 р. від імені Львівської єврейської ре-

лігійної громади. Офіційний візит започаткував дружбу з митрополитом. Обидва були не лише духовними особами, а й ерудованими філософами. Митрополит і рабин проводили разом чимало часу. Іноді з батьком до собору святого Юра приходив і старший син Курт.

З ініціативи Левіна на сторінках тижневика «Nasza Opinja» регулярно друкувалися статті про український національний рух, літературу, огляди українських, польських літературних, мистецьких творів. У 1938 р., після смерті редактора тижневика Абрахама Інслера, Левін фактично очолив редакцію, постійно вів редакційну колонку, де порушував різні дражливі питання щоденного життя. Газета ставала популярною, до співпраці зголошувалася талановита молодь, наклад збільшувався.

Статті Левіна на різні теми релігійного, культурного життя євреїв у Галичині і світі почали з'являтися вже у другій половині 20-х рр. на сторінках єврейської преси у Польщі. Він дописував до «Nowego Dziennika» (Краків), «Chwili» (Львів), «Lemberger Tagblatt» (Львів), «Der Neue Morgen» (Львів).

Ще за життя редактора тижневика «Nasza Opinja» Абрахама Інслера Левін був причетним до створення видавництва «Софіт». В останні передвоєнні роки разом із наступником Інслера Міхалом Гофманом опікувався виданням популярних книжок з питань єврейської історії, сутності радикальних європейських рухів, у тому числі й нацизму.

Попри брак часу для себе самого й родини, Левін не полишав викладацької праці в Єврейському педагогічному інституті, який у побуті іменували Педаґоґіум. Щоденно читав двогодинну лекцію майбутнім вчителям

Мойсеєвого віровизнання – за офіційною термінологією Польщі. Хоч в інституті викладали й такі відомі вчені як Мойсей Шорр, Майєр Балабан, лекції Є.Левіна незмінно збирали повнісінькі аудиторії. У 1937-1939 рр. рабин фактично виконував ректорські обов'язки. Це також вимагало чимало часу й зусиль на організаційні, науково-методичні проблеми, які завжди є у кожному навчальному заході.

Активна громадська діяльність рабина викликала не лише повагу й любов, а й конфліктні ситуації як з урядовими інституціями, так і з керівництвом єврейської громади.

Так, непорозуміння виникли у Левіна з педагогами освітньо-культурного товариства «Тарбут». Як член рабинату Левін домагався, щоб у школах приділялася належна увага релігійному, національному вихованню. Секуляризована більшість нарікала на прискіпливість рабина. Врешті Левін зрікся інспекторських обов'язків. Роботи у нього вистачало. Але сина Курта, який успішно закінчив початкову школу, записав у критиковану ним єврейську гімназію. Результат був смішний і сумний. Здібного хлопчика взяли умовно. Батько не втручався, і досить скоро син рабина став одним із кращих учнів.

Були у рабина й конфлікти з міською владою. У листопаді 1930 р. львівський староста звернувся до управи зі звинувачуванням Левіна у розпалюванні «ненависті, антиурядових настроїв». Приводом була промова рабина на похороні депутата Сейму від Золочева і Брод Кароля Ейзенштайна.

Антисемітські демарші у Сеймі, сумне сьогодення і майбутнє євреїв Галичини були вагомим приводом по-

гіршення стану здоров'я хворобливого молодого депутата, врешті його передчасної смерті.

Над гробом небіжчика Левін говорив про посланців Сіону, не ангелів, а синів людських. Вони сходили з вершин, щоб поєднати ворогуючі, палестинську й галутну (діаспорну), спільноти в любові й бажанні увійти в дарований Богом край.

«Досі – говорив Левін, – євреї звертаються до братніх народів, серед яких живуть, через таких посланців. Саме вони повідають про болі, страждання прадавнього народу. Ті обранці сходять з Сіону, несучи у серці і слові поєднання прекрасних ідеалів Палестини й буденної боротьби в обороні гідності й прав свого народу. На жаль, на цій ниві борні вони тратять здоров'я й сили, кладуть життя заради громади й передчасно вертаються до краю вічного буття. Знаємо не одного з таких мужів, які тут, на цій землі, передчасно поклалися до вічного сну».

Управа зажадала від Левіна письмових пояснень. У відповідь Левін представив текст промови, який спростував звинувачення.

Він посилається на текст Першої книги Мойсея: «Тоді Яків послав послів до Ісава, брата свого… (Буття, 32:4), …Яків пустився далі в путь під час якої зустріли його ангели Божі. Побачивши їх він сказав: «Це табір Божий і назвав те місце Маханаїм (Буття 32:2-3), подібно тлумачать цей вірш і наші мудреці (Мідраш, Танхума)».

Рабин Левін добре знав історію своєї громади. Ще у 1893 р. у місті була створена «Єврейська народна партія Галичини», основною метою якої було об'єднання і відродження єврейського народу на Богом дарованій землі. У 1897 році 36 львів'ян, очолюваних Абра-

мом Зальцом, виїхали до Палестини, де заснували поселення-табір Маханаїм. Відтоді у Львові почав діяти спеціальний комітет для допомоги поселенцям і сприяння виїзду євреїв до Палестини. Сам Левін, як і покійний посол Кароль Ейзенштайн, активно співпрацював з комітетом. Назва табору «Маханаїм» промовляла до сердець вірних Левіна, одночасно нагадувала міським чиновникам, що йдеться про діяльність організації, дозволеної урядом.

Уся промова рабина була побудована послідовно й логічно, вона без якихось доказів засвідчувала, що ніякої «ненависті чи антиурядових настроїв немає». Навпаки, йдеться про «Бога милосердя, який чуває над вдовами й сиротами, об'єднує різні народи».

Однак рабин не боявся і відкрито виступити проти влади. Добре відомою не лише серед євреїв міста стала його промова на цвинтарі в час поховання студента університету Кароля Зелленмайєра, який був убитий під час антисемітського виступу на території університету 24 листопада 1938 р. Левін засудив мовчазне потурання уряду антисемітським акціям партії народних демократів.

Безкомпромісність, активність Левіна створювала проблеми у рабинаті, в управі громади. Не всі його підтримували. Левіну, бувало, затримували платню, виплати за помешкання. У 1936 р. дійшло до конфлікту між власником квартири й управою, яка орендувала її для рабина. Власник вимагав підвищення орендної плати, почався тривалий судовий процес. А тим часом Левін змушений був неодноразово звертатись з проханням відремонтувати печі. В родині було вже троє дітей, витрати зростали, до того ж Левін з дружиною допомагали багатьом молодим і старим, які опинилися у скруті.

Під впливом фашизму у Німеччині расистські закони актуалізувалися у Польщі демонстраціями представників партії народних демократів (ендеків), так званим «лавковим гетто» для студентів-євреїв, бойкотом єврейських купців, товарів.

Не було єдності в єврейському загалі, загострювалися взаємини між ортодоксами і поступовцями, соціалістами, комуністами, сіоністами, бундівцями. Левін був популярною особою, тому його думка, позиція були дуже важливими. Радикальні ортодокси критикували його за прогресивні переконання, аж до апеляцій до управи заборонити йому бути рабином поступової синагоги. Асимільовані євреї критикували його за контакт з ортодоксами, бундівці, соціалісти взагалі займали відкрито ворожу позицію. Левін був настільки авторитетний і популярний, що не буде перебільшенням вважати, що чи не кожне єврейське угруповання докладало чималих зусиль, щоб перетягнути його на свій бік.

Є.Левін не переймався погрозами, вперто й послідовно, але людяно й м'яко вів свою лінію. Навіть вороги визнавали його авторитет. З колегами-ортодоксами у рабинаті – рабинами Зіффором, Вольфсбергом, Альтманом – мав найліпші стосунки. Левін умів доброзичливо, лагідно гасити навіть палкі хасидські виступи проти поступовців.

Життя було складним, люди шукали духовної підтримки, радикального вирішення проблем. Левін передчував наступні потрясіння, йому боліло, що люди відходять від Бога, усвідомлював і конечну потребу для них Божої опіки.

Тогочасне єврейське життя характеризувалося секуляризацією побуту й культури, асиміляцією. Про

побожність говорити було марно. Ситуацію до певної міри змальовує апеляція правління синагоги Темпль до управи громади у квітні 1938 р. Йдеться про зміну статуту синагоги. Чинний був прийнятий у 1912 р., коли панував достаток, серед вірних було багато поважних, авторитетних осіб, вихованих у набожності, котрі не лише підтримували синагогу матеріально, а й створювали атмосферу святості. Під час богослужінь панували спокій, молитовний настрій. «Нині прибутки синагоги ледве покривають витрати на адміністративні та господарчі потреби. Нині поважні, побожні особи рідко з'являються на богослужіннях. Відбулася зміна цінностей. В останні роки на свята Темпль є переповнений, але це віруючі, котрі не мають належного релігійного виховання ні з дому, ні зі шкіл. Під час служби в храмі стоїть шум, рух, обговорюються поточні проблеми. Люди не можуть зосередитись на молитві, що вкрай небезпечно і викликає велике занепокоєння».

До Левіна приходили зі своїми проблемами ті самі пересічні віруючі, які не могли «зосередитися на молитві», приходили як до судді, як до порадника, захисника, бо він служив їм у храмі, він любив і розумів їх.

Риси характеру Левіна, його поведінка як рабина і звичайної, доброзичливої пересічної людини привертали до нього різних людей. Чутки, що рабин завжди допоможе, а не лише порадить, блискавично розійшлися по місту, а згодом й галицькому краю. Особливо прихильною до рабина була молодь. Він був не лише наставником, вихователем, а й приятелем. Цікавився навчанням, інтересами, не засуджував, коли, на його думку, молоді чинили щось не так. Тактовно, але постійно нагадував про гідність єврея, красу й цінність

традиції, значення Божих заповідей у житті. До багатих, які цуралися свого єврейства, Левін також знаходив стежки. У кожному євреї і неєвреї він передусім бачив людину, Боже творіння. Він засуджував, міг картати негідні, з його погляду, вчинки, але любив і шанував людину. Був чи не найкращим проповідником у місті.

Єзекіїль Левін був постійно серед людей і працював для людей. Старший син Курт згадує: батько щоденно вставав о четвертій ранку. До сьомої працював у своєму кабінеті. Пізніше йшов до Темплю на ранішню відправу. Після сніданку приймав прохачів, відвідувачів до другої, часом до четвертої по обіді. Ніхто не відходив, не залагодивши свої справи. Пополудні мав двогодинну лекцію у Педаґоґіумі. Звідти знову на службу до Темплю. Увечері, як правило, брав участь у засіданнях, нарадах, заходах різних товариств, культурно-освітніх організацій. У рідкісні вільні вечори проводив час у своїй улюбленій домашній бібліотеці, писав наукові праці. Для родини мав обмаль часу. Праця, обов'язки однозначно переважали. Але дітям, дружині завжди належали п'ятничні, суботні вечори, прекрасний час Шабату, свята.

У своїх статтях на сторінках тижневика «Opinja» Левін писав, що становище у Польщі після смерті Пілсудського погіршилося. Він вказував на непросту політичну ситуацію в Європі та попереджав про появу державного антисемітизму у Польщі.

Запровадження офіційного антисемітизму яскраво виявилося у справі про ритуальний забій худоби. Дружина прем'єр-міністра Польщі Пристора вважала кошерний заріз варварським. Її підтримував римо-

католицький священик Тшецяк, відомий своїми антисемітськими поглядами. Справа зайшла так далеко, що Єзекіїль Левін був навіть запрошений як свідок у судовій справі про ритуальний забій худоби, що слухалася у Торуні.

Стурбований загрозливою ситуацією Левін обговорював із дружиною можливість виїзду її та дітей за кордон. Він сам за жодних обставин не збирався полишати свій пост. Однак дружина навідріз відмовилася їхати без нього. У цей час родина жила лише на платню рабина та на гроші, які він отримував за шлюби. У спадковому маєтку дружини Потоки йшла перебудова, тому прибутку він не давав жодного.

В останні передвоєнні роки життя мінялося на очах, ситуація значно ускладнилася – постала проблема депортованих з Німеччини євреїв – громадян Польщі. Тисячі нещасних кілька тижнів перебували просто неба на маленькій станції Збашин, доки державні мужі у Польщі вирішували їхню долю. Левін не лише очолив кампанію протесту, а й організував збір коштів, продуктів, переїзд і розміщення багатьох депортованих родин у Львові.

Він добре бачив і усвідомлював всю безвихідь становища євреїв не лише в Польщі, а й в Європі. Намовляв усіх, хто мав найменші можливості до еміграції, використовував найрізноманітніші засоби впливу, щоб об'єднати свій народ, усіх чесних, порядних людей, включаючи українців та поляків, для відсічі антисемітизму расистських ідеологів. Син Єзекіїля Курт, згадуючи про батька у ці роки, писав: «Труднощі, які доводилося йому долати, численні обов'язки рабина зробили своє. В останні роки (перед війною. – *Ж.К.*) він дуже

постарів. Життя, яке починалося у таких сприятливих обставинах, ставало трагічним».

У жовтні 1938 року Левін отримав пропозицію стати рабином однієї зі швейцарських громад. Він відмовився, вважаючи, що його місце саме у Львові, серед своїх вірних, яким як ніколи потрібне його душпастирство.

Син Єзекіїля Левіна Курт пригадує дві події, що трапилися у цей період.

Перша стосувалася Кооперативного банку, організованого Левіном, а друга – відкриття Єврейського народного дому у містечку Городку. Керен Каемет та Керен Гаесод зібрали великі кошти для переказу Єврейському агентству у Палестину. Однак запровадження обмежень на переказ коштів за кордон стало на заваді задуманому. Тим часом кошти зберігалися у відділенні Англо-Палестинського банку у Варшаві. Левін зрозумів, що переказати кошти до Палестини все одно не вдасться, відтак їх краще використати для кредитів дрібним єврейським підприємцям. Він організував Кооперативний банк, який мав би розпоряджатися накопиченими грошима для надання кредитів. Однак діячі Єврейського агентства в Єрусалимі запротестували і зажадали, щоб Кооперативний банк повернув кошти до Англо-Палестинського банку. Там вони і залишалися без усякої користі аж до 1939 року, коли їх конфіскували німці.

Навесні 1939 року громада містечка Городок, що неподалік Львова, завершила будівництво Єврейського народного дому, де мали проходити вистави, збори та інші урочистості. Єзекіїля Левіна запросили на відкриття. З цієї нагоди за ним навіть послали авто. Відбулося урочисте відкриття із промовою рабина, культурною

програмою та невеличкою вечерею. Під час вечері Левіна повідомили, що місцева громада хоче відзначити цю подію меморіальною таблицею, де написати, що саме він відкрив народний дім. «Батько, – як згадував Курт, – заперечив і сказав, що слава його не цікавить. Його цікавить лише те, що він може зробити для громади упродовж свого життя».

Друга світова війна і події, які згодом отримають назву Голокост, суттєво вплинули на діяльність Левіна, але не на його переконання. Пакт Ріббентропа-Молотова поділив Польщу між двома завойовниками. Східна Галичина дісталася червоним. Більшовизація, інтернаціоналізація, державний агресивний атеїзм, ліквідація єврейської релігійної громади, позірне відділення релігії, церкви, синагоги від держави. Все це важким тягарем лягло на рабина. До цього долучалися й особисто-родинні труднощі: холод, нестача харчів, хвороби дітей, біль за страждання вірних, відчай через неможливість допомогти. Але Левін навіть не подумував зректися свого рабинства.

Він використовував усі задекларовані формальним законодавством права на свободу совісті, віросповідання. Левін фактично очолював і підтримував діяльність храму. Рабин Леві Фрейнд важко хворів і помер у січні 1940 року. Кожної суботи і в свята у синагозі відбувалися Богослужіння, рабин Левін, чи не єдиний, виголошував проповідь, давав шлюби, провадив похорони.

Офіційне відділення школи від церкви вимагало особливої духовної опіки для дітей і молоді. Левін невтомно працював з кожною родиною, давав безліч корисних порад, прискіпливо вивчивши законодавство УРСР.

Коли влада наклала великий податок на храм, що міг

би паралізувати усю роботу, він зумів організувати таємний збір коштів, і податок був заплачений вчасно, причому першим з релігійних закладів Львова. Зиґмунд Ляйнерт, який мешкав у Жовкві, а навчався у Львові, згадував, що при храмі була група хлопців, які передавали інструкції до дільниць, будинків. Він сам отримував інструкції для дільниці Замастирнів від стажера адвоката ще за часів Польщі Герша Альтера. «Коли чогось не будеш знати, сказав той йому, – мене не шукай, а йди до раббі, але на ранішню службу».

Якщо врахувати наслідки націоналізації, позбавлення власності, доходів більшої частини прихожан Темплю, утримати храм діючим при таких податках було справжнім подвигом. Синагога ставала єдиним центром єврейського національного життя.

Очевидно, практикою Левіна використовувати закони й організовувати вірних скористалися й у резиденції Митрополита Шептицького. Про таємні вечірні візити до помешкання Левіна священиків у цивільному вбранні пам'ятає Курт Левін. Є також коротке свідчення про це секретаря митрополита отця Володимира Грицая. У 1969 році, перебуваючи після звільнення з ув'язнення у стані священика підпільної Церкви, він записав у зошиті-щоденнику: «За перших Совєтів ми багато скористали з досвіду блаженної пам'яти рабина Левіна. Схоже, нині маємо з податками те саме, або гірше».

Податки були не найбільшим клопотом. У місті, як і по всій Галичині, почалися арешти, депортації. Левіна не арештували, можливо, через його авторитет і впливовість. Однак він мусив раз на тиждень з'являтися формально зі звітами, а насправді для допитів у НКВД.

Годинами просиджував у приймальні, годинами тривали допити. Левін очікував арешту, з ним завжди була валізка з необхідним речами, кожного разу прощався з родиною.

Ще на початку XX ст. на простори Європи вирвався привид комунізму. І ось він з'явився у Галичині. Свобода, рівність, братерство, щастя всіх народів, ніякого антисемітизму. Інтернаціоналізм вище, важливіше за національне. Такими були постулати нового вчення, яке полонило допитливі уми багатьох євреїв, як і неєвреїв.

Було щось магічне у цих гаслах. Хоч багато галичан були поінформовані і про події в СРСР і в Україні, але перед лицем небезпеки нацизму їм потрібні були опора, надія, захист.

Наркотичні слова – свобода, рівність – дурманили мізки і плоть. Нове вчення для малоосвічених, одержимих ідеєю «щастя для всіх» заступало віру, Божі заповіді. Досить скоро багато євреїв почали розуміти облудність гасел, але зачаїлися зі страху перед репресіями.

Левін прекрасно розумів облудність цих гасел, спокусу отримати працю, освіту ціною зречення, відступлення від Бога. Служіння рабина вже само собою було викликом новому режиму. Він намагався уникати будь-яких політичних розмов, зосереджувався на, здавалося б, суто релігійних справах. У проповідях тлумачив Тору, постійно нагадував про Заповіді, моральні цінності. Без сумніву, вірним було необхідне його слово. Кількість людей на літургіях у Темплю не зменшувалася, навпаки, вшанування Суботи, як згадував Зигмунт Лайнерт, ставало популярним серед молодих.

Жертва за вірних

22 червня 1941 року розпочинається нова трагічна сторінка у житті Левіна. Він як може заспокоює паству, організовує бомбосховище у храмі, застерігає без потреби з'являтися на вулицях. Довкола йшла стрілянина, Червона армія відступала, по ній стріляли члени ОУН, а у відповідь солдати-червоноармійці, не розбираючи, стріляли по перехожих, будинках. Містом снували чутки про розстріли в'язнів у тюрмах міста.

Перед відступом совєти підпалили тюрму Бригідки. В'язнів ніхто не вивозив, ніхто не тікав з камер. Пожежа зловісно освітлювала середмістя. У суботу пополудні останні совєтські підрозділи покинули місто. Львів був нічийним. Почалося грабування крамниць, складів. Можливість розжитися якимось добром гнала з домівок міську голоту. Єврейські мешканці завмерли в передчутті погрому.

У ніч на 30 червня до Львова увійшла перша німецька частина. З нею представники похідної групи ОУН. Вже ввечері було проголошено відновлення української держави, але це була лише частина міського життя. Німецька окупаційна влада мала свої цілі. Були відкриті тюрми. Родичі арештованих, зниклих без вісті кинулися на розшуки. Масована антисемітська пропаганда пов'язувала єврейство з радянською владою, зокрема, з виявленими у тюрмах численними трупами. У смерті закатованих звинуватили «жидо-комуністів», жидо-комісарів. Нацисти наказали зганяти євреїв з довколишніх будинків витягати трупи.

У місті розпочався єврейський погром. З наказу німців хапали євреїв на вулицях і тягнули у тюрми, діставати тіла загиблих. Міська голота, підбурювана німцями, кинулася грабувати. У центрі, де мешкав Левін, ситуація була відносно спокійна, але лилася єврейська кров у районах Знесіння, Замастирнова, Підзамча.

Рабина попереджали про небезпеку, яка загрожувала йому особисто. Пропонували переховатися кілька днів.

А загроза для звичайних львівських євреїв зростала. Де мали вони шукати захисту? Там, де його завжди знаходили.

Вранці 1 липня до помешкання Левіна прибігли люди і повідомили, що натовп нападає на євреїв. Левін розумів, що єдиною силою, здатною зупинити зло в душах, а отже, і вчинках людей, є нагадування про Божий Закон. Він вирішив просити допомоги у найбільш авторитетної людини – митрополита Шептицького.

Син Левіна Курт згадував: «Мій батько одягнув ритуальне рабинське вбрання, чорні рукавички, попросив мене перекласти кілька речень з польської мови на українську і у супроводі двох старійшин храму пішов у Юр. Він попрощався з нами з тим самим спокоєм і покорою власній долі, як і тоді, коли щовівторка ходив на допити в НКВД».

На все життя зберіг у пам'яті Курт Левін слова звернення до Митрополита, які переклав для батька. «Прийшов до Вас, Ваша екселенціє, від імені єврейської громади Львова, як і мільйона євреїв, які мешкають у Західній Україні. Свого часу Ви говорили про свою приязнь до євреїв. Завжди наголошували на своїх приятельських стосунках з нами. Прошу Вас тепер у хвилі страшної

небезпеки вплинути на збурену масу, яка розпочала погром. Прошу Вас врятувати тисячі євреїв. Всемогутній Бог стократ винагородить Вашу екселенцію».

Митрополит прийняв його негайно. Він був вражений почутим і пообіцяв негайно заапелювати до німецької влади, вислати на вулиці священиків, монахів і монахинь, щоб зупинити погром.

У резиденції під час розмови були присутні також особистий секретар митрополита отець Володимир Грицай та ігумен Климентій.

Шептицький запропонував Левіну залишитися в Юрі, поки обставини не нормалізуються. На той час у палатах був рабин з Підгайців Лілієнфельд, старий приятель родини Шептицьких. Левін відмовився, бо мусив бути зі своєю громадою. Вже пізніше, під час одного з візитів до Митрополита Курт Левін з уст Шептицького дізнався про відповідь батька: «Моя місія закінчена. Прийшов просити за громаду, а не рятувати себе. Йду до своєї пастви, там моє місце. Зі мною Бог».

При виході з резиденції Левіна чекав священик, щоб супроводити додому. Коли вони вже майже дійшли до будинку, рабин подякував й попрощався з панотцем. У брамі очікувала сусідка. Вона попередила, що забирають чоловіків на роботи в Бригідки, й запропонувала рабину переховатися разом з її чоловіком у надійній схованці. Левін відмовився й почав підніматися сходами. З гори спускалися кілька молодиків. Вони схопили рабина, побили й потягли до тюрми.

Обставини смерті Єзекіїля Левіна вражають.

Свідком загибелі батька був його син Курт, якого витягли з дому невідомі молодики під орудою голови управи їхнього будинку й повели до тюрми витягати

трупи. Через годину після Курта до в'язниці пригнали його батька: «Раптом я побачив свого батька. Німецькі солдати били його прикладами і гнали до інших у кут подвір'я. Він заспівав «Шма Ісраель» і багато інших в'язнів підхопили цей гімн. Якийсь милосердний чоловік, що працював поруч зі мною, схопив мене і закрив мені очі, коли автоматники відкрили вогонь. Так загинув мій батько, намагаючись захистити та оборонити свою громаду. Принаймні смерть врятувала його від агонії мук, принижень та жахів систематичного винищення євреїв у газових камерах таборів смерті».

Закарбувалися в пам'яті Курта і тих, хто вижив, оте «Шма Ісраель», молитва, яку голосно відмовляли серед пострілів, криків садистів.

Доля призначила так, що разом із Єзекіїлем Левіном у Бригідках загинув його старший брат Арон – рабин Жешува, який опинився у Львові після початку Другої світової війни.

Наприкінці трагічного дня сина рабина Курта та інших нещасних, яких змусили витягати трупи, вигнали з тюрми та відпустили додому. Наступного дня їм наказали прийти знову.

Через день гестапівці прийшли до помешкання Левіних, щоб заарештувати вже покійного рабина. Гестапівці зробили обшук, але не знайшли того, кого шукали. На очах переляканих дітей побили дружину. Згодом родичі дізналися, що рабин Єзекіїль Левін був у списку серед львівських інтелігентів, яких нацисти заарештували та розстріляли у липні 1941 р.[1]

[1] У ніч з 3 на 4 липня гестапівці заарештували 40 відомих у Львові учених, громадських діячів, професорів університету, політехніки. Серед них Г. Бой-Желєнського, В. Круковського, А. Стожека, Р. Віткевича, Г. Островського. О четвертій ранку 4 липня їх розстріляли.

Довший час родина, навіть сам Курт, всупереч усякій логіці, сподівалися, що батько дітей, чоловік живий. Дружина рабина ходила до Митрополита. Він зародив іскорку надії, повідомивши, що звернувся до гестапо, української поліції.

З гіркотою Курт Левін згадував: «Мама все шукала батька. За день десятикратно то переживала його смерть, то сподівання, що він живий. Я знав правду, але поволі піддався психозу, хотів бо вірити, що батько живе…».

Смерть рабина викликала широкий резонанс серед євреїв міста. Згадували, як останній раз бачили рабина в чорному сурдуті, капелюсі, рукавичках, одязі, який зазвичай мали на собі рабини під час похорону. Подивляли його мужності і не розуміли, чому ж він не скористався багатьма можливостями сховатися. А потім страшні випробування, які випали на долю євреїв, витіснили зі свідомості пам'ять про рабина Левіна.

Тіло рабина кинули в окописько – могилу неподалік приміського селища Брюховичі, разом із сотнями інших євреїв замордованих німцями й місцевими жителями.

Єзекіїлю Левіну було 44 роки. Він залишив дружину й трьох дітей. 35-річна Рахиль і 6-річний Лейб загинули. У гетто на очах у матері малого хлопчика впритул розстріляв фанатичний садист Гржимек. Рахиль разом із сестрою Дорою поневірялися в гетто, у Янівському таборі, потім були вивезені у табір смерті Белжець. Синів Курта і Натана з благословення Митрополита Шептицького врятували в монастирі як студитів.

Спадщина

У Львові, частково Кракові, Варшаві залишилися рукописи праць[1], збереглися численні статті рабина в єврейських періодичних виданнях. Є.Левін був рабином з Божої ласки, основна його спадщина – душпастирство. Традиційно головним обов'язком рабина було тлумачення Закону. Особистість рабина, рівень його підготовки визначали його роль у громаді. Левін постійно вдосконалював свої знання Тори, коментарів, Талмуда. Власну бібліотеку започаткував ще в юності. Бібліотека складалася з трьох великих тематичних розділів: рабіністичні, філософські, історичні праці. Середовище, в якому формувався молодий Левін, було ортодоксальним, але він обирає поступовий напрям. Не відступив від традиції, але поєднав її з новітніми науковими засадами. Здолав поєднати два світи єврейського богослов'я, крайній хасидсько-ортодоксальний і поступовий. Не сприймаючи, не визнаючи крайностей асимільованого єврейства, і хасидів, і ортодоксів, Левін був своєрідним містком між ортодоксами і поступовцями, поєднував знання Тори, рабіністичної літератури й секулярних наук філософії, історії. Найбільше значення має його неоцінена, бо зовні мало видима,

[1] Рукописи праць «Неоплатонізм та юдаїзм», «Марк Аврелій» та інші, які Є.Левін, очевидно, готував до друку, його старший син Курт у 1942 р. передав для зберігання Митрополиту Шептицькому. Вони були у особистого секретаря Митрополита о. Володимира Грицая. Після арешту останнього у 1946 р. і ліквідації Греко-Католицької Церкви, архіви консисторії митрополичого ординаріяту, особистий архів Митрополита Андрея, були вивезені до Києва, але через кілька років повернулися до Львова. До 1991 р. це були малодоступні секретні фонди. Донині рукописи Є.Левіна не виявлені.

але така плідна зсередини спадщина душпастирства. Він дарував громаді радість солідарної Богообраності, усвідомлення Божого благословення, духовну, а часто й соціальну опору в єврейській етиці, основах віри.

Місію священства Левін реалізовував служінням Богові і вірним. Він мало говорив про це, просто працював.

Рабин Левін потішав вірних у печалі і самотності, оберігав їхні душі, захищав від негідних учинків і нападків інших. Його душпастирство, служіння Богу через навернення вірних до джерела оптимізму юдаїзму – Тори. Левін тлумачив вірним: все, що видається людям руйнівним, недосконалим, ворожим є лише засоби Божої допомоги, сигнали конечності пошуку правильного шляху, вказівки звернути зі стежок гріховності, зваби.

Тора для Левіна – основа усвідомлення індивідуальної і колективної відповідальності євреїв як вибраного народу, інструменту покути, подолання гріха, а отже, навернення людства до Бога.

Тора – усвідомлене, а частіше неусвідомлене благословення, Божий глас, котрий озивався в душі голосом власної совісті. Для високоосвіченого Левіна було чи не найголовнішим, щоб його вірні були свідомі важливого в юдаїзмі поняття «заслуги батьків»: покута, молитва, добрі справи праведних предків як взірець милості, прощення, надії.

Левіну йшлося про духовну сутність щоденної молитви: «Мій Боже, душа, яку ти мені дав, чиста». Різними словами з амвону й у друкованих творах, Левін переконував вірних, що негаразди, навіть смерть – лише етап на шляху до нового відродження Ізраїлю.

Свої думки Левін оприлюднював у численних по-

пулярних публіцистичних, меншою мірою, наукових працях. Праця рабина залишала мало часу на наукові студії.

Нині збереглися друковані рукописні тексти проповідей, фрагменти богословських праць, статті на сторінках тижневика «Nasza Opinja».

Важливою складовою вивчення можна вважати спогади нащадків і вірних Левіна, котрі засвідчують сприйняття, резонанс ідей, думок рабина. Більша частина документальної спадщини Левіна збереглася в Україні: в Центральному історичному архіві Львова, львівських бібліотеках ім. В.Стефаника, національного університету.

Початковий аналіз дозволяє виділити богословську, історичну, загальнополітичну тематику праць Левіна.

У статті, присвяченій пам'яті небіжчика Тоона Озіяша, рабина Кракова, Левін подав своє бачення рабинської душпастирської праці. Рабинство – це велика відповідальність. Її видимим інструментом є амвон у храмі – засіб спілкування, підтримки, засудження, потіхи вірних. «Історію і роль рабинства, – писав Левін, – в житті єврейських громад ще вивчатимуть і вивчатимуть, бо, як свідчить приклад Тоона, ще й нині вона мало цінується». Левін шкодує, що в єврейській заполітизованій, порізненій спільноті деякі ортодокси будуть говорити про Тоона як політика, літературознавця, й хто зна, чи згадають його душпастирство. «Рабину, – писав Левін, – потрібні не лише великі знання. Конечним є зречення себе заради того, щоб бути провідником своїх ближніх, полегшувати їхні страждання, надихати живим словом, репрезентувати їх перед неєврейським світом, вказувати людині на її гріховність з великої любові до неї, щоб мала вона Боже благословення».

У 1937 р. у знаному серед науковців, єврейських і християнських богословів виданні «Almanach Żydowski» Левін опублікував статтю «Малопольські рабини. Роль і значення для єврейства і світу». Не буде перебільшенням вважати цю статтю програмними тезами майбутньої солідної книжки. Левін вважає Галичину, Малопольщу за тодішньою термінологією, перехрестям впливів, культур, релігій, наукових течій Сходу й Заходу. Він пише про формування і поширення на Схід і Захід ідей, практик єврейської мудрості, наголошує, що у XVIII ст. у німецьких громадах переважали рабини зі Сходу, тобто з Польщі, Галичини.

Розглядає Левін і процес впровадження на галицьких теренах реформації і просвітництва – Гаскали, згадує галицьких рабинів, мудреців, які поширювали нові ідеї в Румунії, у Російській імперії. Він переконливо доводить, що рабіністично-філософська думка першої половини XIX ст. в особі відомих вчених Рапапорта, Крохмаля – це результат осмисленого, запліднeного новими ідеями вчення, яке верталося на Захід зі Сходу. Так у другій половині XIX ст. поступові рабини з Галичини несли на Захід прекрасні ідеї душпастирства – поєднуючи традицію, ортодоксію з новітніми викликами філософської науки. Левін не замовчує факти протистояння як з боку ортодоксів, так і емансипованих євреїв Заходу. Він не лише називає прізвища, а й коротко характеризує діяльність славетних рабинів – галичан за походженням і вихованням – у Німеччині, Єрусалимі, Австрії, Чехії, Литві.

З якою гордістю він пише про кожного з них. «Маркус Брауде, внук блискучих львівських рабинів Оренштайнів, син львівського рабина Аріеля Лейба Брауде,

своїм життям засвідчив служіння сучасному єврейству. З колиски вихований як ортодокс, він здобувся на революційний чин. Тяжкою працею отримав освіту в кращих семінаріях Берліна, Швейцарії, поборював фанатизм, став творцем нового типу національних єврейських шкіл, які поширювалися по всій Європі».

Левін докладав чимало зусиль, щоб забезпечити юридичні права рабинів, як в єврейських громадах, так і в державі. У рукописі незавершеної праці «Про права й обов'язки у діяльності кагалу» він детально аналізує традиційне єврейське право, суперечливу правову базу діяльності єврейських громад у Польщі і становище рабинатів.

Левін засуджує законодавчі акти про виборність, контроль діяльності рабинів з боку держави, одночасно вимагає від правління єврейських громад домагатися права самостійно організовувати вивчення релігії у школах, фінансової підтримки для видання популярної релігійної літератури, підручників.

У 1932 році у промові на конференції викладачів юдейської релігії у середніх школах він переконливо доводив: основне завдання рабинів є навчання молоді молитовних аспектів релігії, бо нинішня молодь у вивченні Тори мало що приносить з дому. «Добре, коли зберігають формальну обрядовість, а що вже казати про знання змісту нашого молитовника. Тора – могутній чинник впливу на розум і почуття, здатна будити дух і формувати цінності, які визначатимуть життя молодої людини після виходу зі школи».

У своїх наукових і популярних богословських працях Левін зосереджує увагу на Торі як сутності життя вибраного народу.

У центрі уваги рабина Боже благословення і Боже покарання в історії євреїв у контексті реалій життя Галичини, Європи.

У статті «Песах в історичному огляді» Левін пояснює, що коли Яків, його сини та їхні сім'ї покидали рідну землю, то була звичайна велика родина, пізніше, як сказано у Святому Письмі, родина Якова стала народом. Цей народ Бог вибрав для свого об'явлення людству. Почувши зойки того народу в Єгипті, Бог твердою рукою вивів його з рабства. Цей чудовий акт визволення, майбутня ознака ще одного визволення, але вже людства, яке Бог здійснить через нащадка Якова – Месію.

«Але чому, – запитує Левін, – Бог учинив серце фараона твердим і жорстоким, чому так ускладнив своїм вибранцям, зокрема Мойсею, вихід з Єгипту? Чи не кращою була б прихильність фараона до невільників-євреїв.» Відповідь: «Богові і Мойсеєві, мабуть, йшлося про витворення серед євреїв збірної солідарності, сильного прагнення до волі. І то сталося. Чим жорсткіша неволя, чим важчі випробування, тим більша реакція опору. В дорозі виходу зродився на очах гарт єврейського духу, з'явилася небачена відвага, підперта діями. Бог привів вибраний народ до гори Синай, де склав Заповіт з цим народом. Так Бог обрав Ізраїль своїм народом, але Бог поставив умову покори (Вихід, 19:5). І народ прийняв той Заповіт: Все, що сказав Господь, – ми зробимо» (Вихід, 19:8).

Левін знав богослов'я, історію падіння Ізраїлю. Він шукав відповідь на запитання, що ж завадило обраному народові передати Божу істину іншим?

У 1936 р. у статті «Йом-Кіпур» рабин, розмірковуючи над теологічними аспектами актів Божої милості і Бо-

жого покарання, писав: «У покуті й покорі єврейство всього світу в тому Судному дні підбиває підсумки цілого року, зводить рахунки сумління, визнає свої гріхи, просить прощення, кається і прагне спокутувати їх. Судний день – символ не лише єврейства, а цілого людства. Все, що ми терпимо, долю свою складаємо нині до стіп вічного престолу Божого. Бог покарання чи Бог милості? Він – справедливість через єврейство для всіх. З ним, з Богом, єднаймо нашу долю, знаймо, що знехтувана справедливість буде не лише нашою поразкою. І нині, сповідуючи нашу совість, уповаємо, що божки ненависті, розбрату щезнуть перед нашою відповідальністю за долю людства».

Майбутнє прадавнього народу в передвоєнні роки виглядало похмурим. Для львівського рабина очевидно, що народ Ізраїлю не виконує своєї місії, але богословське осмислення ситуації давало надію: «Боже благословення, обіцяне Ізраїлю, пошириться аж до країв Землі» (Буття, 12:2-3).

Левін часто прямо й опосередковано звертається до книги пророка Ісаї, щоб нагадати про святість Божу. В центрі уваги рабина гріхи, покарання за гріхи, визнання справедливості Божого покарання і благословення Божого, яке зійде на розкаяних.

У статті «Санхеріб у світлі Пасхальної Агади. Інтерпретація X, XI розділів Ісаї», Левін нагадує, що у ніч Седеру згадують, а восьмого дня у храмах читають обидва розділи.

Левін пише, що Бог судить гріхи Ізраїлю. Знаряддя Божого суду – ассирійські завойовники, але Бог судить і завойовника, бо «не так він розуміє, серце його не так мислить, бо в серці його ще немало народів винищити

і вигубити» (Іс. 10:7). Тяжка кара Ізраїлю, але остаток Ізраїлю, врятовані з дому Якова, навернуться «...не будуть вже більше опиратися Тому, хто б'є їх, й обіпруться у правді на Господа Святого Ізраїлевого» (Іс. 10:20).

Левін нагадує біблійний опис завоювання Єрусалима, вболіває над «обтятими залізом деревами лісу». Але на стражданні й покорі «вийде пагінчик з пня Єсеєвого і галузка дасть плід із коріння його і спочине на нім дух Господній, дух розуму, дух поради, дух пізнання і лицарства і страху Господнього» (Іс. 11: 1-2).

Образ тої відродженої галузки для Левіна є джерелом чудової ідеї Божого помазанника з роду Давидового і Божого Провидіння: ота галузка, як колиска, ідея братання відроджених народів, бо не буде на Землі, як на святій Божій горі, боротьби, буде бавитися «немовля над норою гада, і будуть разом телятко і левиця». «І буде те, – пише Левін, – з тої простої причини, що запанує дух Божий на світі, дух справедливості і рівності, який надихає всіх страждущих і убогих. Історія ассирійського завойовника давня, добре описана в біблійній історичній літературі. Мені ж йдеться логічно пов'язати тлумачення Святого Письма неєврейськими бібліїстами, істориками й дивуватися, як вони не зауважили загальнолюдської візії Пророка. Але то вже їхня справа».

Рабин Левін пояснює своїм загроженим вірним, що вороги як «історичні пихаті ассирійці, так і сучасні витягають свою руку» на слабких, тлумлять окрики болю й кривди, вони вже бачать єврейство стятим деревом, їх живить ненависть, насильство. Але є, на щастя, «Ісаї сучасні, які бачать, що нищаться всякі сліди любові до ближнього, потоптана тяжкими гріхами етика й духовні цінності. Але сучасний Ісая, як і Ісая історичний,

вірить незломно в силу єврейського кореня, у його животворні соки, які оживлять віру і надію. З тих соків, врешті, мусить вирости й обов'язково розквітнути нова ідея любові і вічного миру».

Темі гріха, переступу через Божі заповіді, присвячена і стаття «Зневажений декалог»: «Десь щезає страх Божий!» Люди переступають через заповідь «Не убий!», зневажають інші заповіді, а наслідком, на думку Левіна, є міжнаціональні конфлікти в Європі, антилюдські, а вже як наслідок антиєврейські, закони в Німеччині, антисемітські «ексцеси» у Польщі, розбрат у польському уряді.

Левін є автором кількох статей на історичні теми. Історичний підхід при описі різних фактів та явищ міжнародного і єврейського життя Польщі, є характерним для більшості його публікацій.

«Не можу позбавитися від свого особливого замилування історією, – писав Левін у статті «Голос Колумба», – із задоволенням потираю руки від самої думки, як років так через сто сидітиме молодий історик в одному з найбільших архівів Центральної Європи, вивчаючи різні документи, писані різними мовами». У статті йдеться про ще один заклик президента США Рузвельта до вирішення спірних питань за столом переговорів, бо «воєнна потуга стає такою великою, а світ таким малим, що кожному народові загрожує небезпека». Левін шукає відповіді на питання, чому люди зневірюються у таких закликах у «пеклі сьогодення». Він переконаний: надія людства і його народу – саме в таких закликах і пояснює свою позицію через настанови молодому історику: зібрати первинні документи про міжнародні події, доповнити їх інформацією спогадів, щоденників «видатних державних мужів, дипломатів», залучити інтерпретацію науковців,

істориків, що уможливить для молодого дослідника виявити джерела конфліктів, побачити, хто ж приймав остаточні рішення. Левін рекомендує аналізувати тексти, порівнювати факти, події у часі, бо лише тоді молодий вчений збагне сенс впливу ненависті, расової теорії на доведення свого та й інших народів до стану психозу, ницього прагнення утверджувати себе принижуючи інших, й збагнути, що саме на цьому провідники-агресори здобували й утримували силою владу. Також Левін постійно наголошує на відвічності справедливості, етики, духовних цінностей, тисячолітнього досвіду, відповідальності провідника за кожну людину, які є підґрунтям відповідальності цілого народу.

Молодому історику Левін радить задуматися над тим, що на порозі відкриття Нового світу команда Колумба, змучена тривалою подорожжю, ремствувала, а Колумб все повторював і повторював, що світ малий і вже близько зелена земля. Чи не це ж іншими словами повторює Рузвельт, котрий веде свій корабель непевними хвилями дипломатії, порозуміння. Коли історик задумається над долею найбільш загроженого народу в тодішньому світі, хай прочитає старі єврейські хроніки. І він буде вражений. Рік вигнання євреїв з Іспанії, це і рік відкриття Колумбом Нового світу.

Рекомендації Левіна молодому історику такі конкретні, подані з тонким гумором, з дотриманням методичних засад від простого до складного, що можуть бути окрасою підручників з джерелознавства, герменевтичного, компаративного аналізу.

У популярній формі, але глибоко науково, Левін подає факти, події єврейської історії, історії народів, серед яких жили євреї Галичини. У великій статті «Песах

в історичному огляді» він аналізує історію дослідження свята як знаної події в єврейській історії, називає і характеризує доробок авторів у хронологічній послідовності, наголошуючи, що більшість дослідників подавали лише факти. Він же радить застосовувати «синтетичний метод», задля того, щоб за сухими фактами «історичного скелету» виявити теоретичні постулати дослідження взаємодії матеріального (ритуал Седеру) й духовного передання (визволення з неволі). Левін виділяє періоди: Песах Мойсея, Песах пророків, Песах галуту, Песах Герцля, щоб показати межу минулого, сучасного і майбутнього. Песах для Левіна є мостом між минулим виходом євреїв з єгипетської неволі і засобом історичного діалогу, коли формується гарт духу, збірна солідарна сила для майбутнього виходу – Песах Герцля. Запоруку історичного діалогу Левін вбачає у реаліях сьогодення: «Коли за Седером двоє з'їдають пасхального баранця, один це робить заради сповнення традиційного обов'язку, інший – для заспокоєння голоду. Наші мудреці кажуть, що і той останній виконує свій обов'язок, бо у новочасній неволі цілі покоління євреїв задивлені в лібералізм та емансипацію... сідають до спільного Седеру, спільного історичного діалогу. Так постає Песах майбутнього визволення, коли все єврейство збереться до історичного діалогу, бо зродиться новітній гарт духу, збірна солідарність».

Історичний аналіз застосовує Є.Левін у статтях «Баланс шестирічної війни», «Польща воскресла», «Дранг нах Остен».

Львівський рабин був автором статей на теми європейської політики, подій у Польщі, Галичині, антисе-

мітизму у різних його проявах, неодмінно у контексті єврейської спільноти.

У статті «Румунська народна революція та чутки про Палестину» він пише, що на зміну старшому поколінню приходить покоління, що виросло на воєнному і повоєнному розбраті, для якого брутальність, насильство не є злочином, хтивість – не гріхом, а цнотою, агресія – не ганьбою, а заслугою. Він засуджує це покоління в Румунії, Польщі, Львові, вважаючи, що «переслідування євреїв можна розглядати як знак переломного етапу в історії не лише євреїв, а й всього людства. Не з позицій філосемітизму, а з позицій найкраще зрозумілого егоїзму тій хвилі переслідувань повинні протистояти й починають протистояти люди, які хотять бути вільними, бо прагнуть не втратити власну свободу, людяність».

У тогочасній німецькій та польській пронімецькій пресі євреїв звинувачували у прагненні заволодіти світом, принаймні Німеччиною. У короткій замітці «Євреї хотять війни» він іронізує: «Євреї мусять дякувати Гітлеру, бо він розвіює міфи про них, нащадків Маккавеїв, Бар-Кохби як про поганих вояків, бо світ бачитиме облудність твердження, що 18-мільйонний, розпорошений по світах народ прагне завоювати 80 мільйонний народ з власною територією».

У статті «Оповідки про Пурим» рабин пише, що у євреїв є зброя, яку ніхто не в силах забрати. Це їхній гумор, іронія, сатира. «Євреї і нині сміються, коли потерпають від ворогів сучасних, як сміялися і за часів утисків ворогів давніх, до того ж історія свідчить, що ті ще й самі осміюють себе своїми діями».

Левін був автором та ініціатором хронікальних публікацій, статей, інтерв'ю, рецензій, які стосуються лі-

тератури, мистецтва, громадського життя українців, поляків Галичини, Польщі.

У числі тижневика «Nasza Opinja» від 13 вересня 1936 р. з'явилася колонка «Література і культура», присвячена українській тематиці. У ній подано короткий огляд творчості В.Стефаника, А.Чайковського, Б.Лепкого, здобутків українського театру, інформацію про останні події в українському середовищі, зокрема, йдеться про тематику «Літературно-наукового вісника» під редакцією Дм. Донцова.

У числі за 12 листопада 1936 р. вже подано огляд культурного життя у Польщі.

У вересні того ж 1936 р. у тижневику з'явилось майже не коментоване редакцією інтерв'ю українського достойника. Виконуючи його волю – залишитися на позиції стороннього аналітика, – прізвище не подано. Редактори були зацікавлені отримати й подати читачам думки і погляди неупередженої людини.

Український достойник, який, судячи з його відповідей, був провідним членом УНДО, вважав, що український рух перебуває у складній ситуації. Галичина втратила роль П'ємонту через політичні незгоди та відсутність в українстві провідної сили. Орієнтація на Київ також неможлива, оскільки там більшовики душать українство. Тим часом польські політики відмовляють українцям навіть у їхньому шкільництві, культурі.

Він торкається питання економічної конкуренції між євреями, поляками та українцями і повторює поширену на той час тезу, що економічна ситуація в краї свідчить про наявність тут зайвого населення. Достойник наголошує, що «українські селяни, інтелігенція» ніколи не були антисемітами. Українські священики здавна з

амвонів поборювали антисемітизм. Нині ж волею властей спостерігається політизація економіки, яку пропагують послідовники Гітлера й Муссоліні. Однак він вважає, що економічний антисемітизм серед українців перебуває, радше, у стані теорії, ніж практики.

На той час резонансу набуло вбивство єврейського візника, що перевозив ліс неподалік гори Маківки. Вбивство не було розкрите, однак підозрювали саме українців. Відтак звучить питання про випадки насильства українців над євреями, зокрема, про випадок на Маківці. На думку українського достойника, «це не є свідченням загальної тенденції, хоч безперечно свідчить про загрозу втрати моральних принципів. Якщо вбивство єврейського комуніста ще якось можна тлумачити політичним фанатизмом, то убивство невинного візника-єврея на Маківці – факт здичавіння, наруги над людяністю. Євреї платять жертвою одного людського життя, а український народ складає і складатиме безцінну жертву розбещення моралі, психічного зламу, потьмарення розуму молоді».

Достойник заперечував антисемітську налаштованість ОУН з огляду на їхню пресу й поведінку у публічному житті. Однак, якби щось змінилося, це не принесло б користі українському рухові, хіба що втрату честі для організації.

Редакція робить чи не єдиний коментар до публікації інтерв'ю: «В українському русі наявна боротьба відповідальних і безвідповідальних елементів, оскільки погляди і дії відповідальних в цілому інші, ніж факти реалій безвідповідальних поглядів і дій».

26 червня 1938 р. була опублікована стаття «Драма в Роттердамі» з підзаголовком «Як загинув полковник Ко-

новалець». За матеріалами розслідування голландської поліції детально описані обставини загибелі 23 травня «провідника українського національного руху». Оприлюднені факти, як наголошує автор статті, свідчать про «існування осіб», які «хотять спрямувати слідчих у фальшивому напрямі». Висновок автора: вбивство політичне. «Можливо, слідство ніколи не розв'яже суті драми на бульварі у Роттердамі, як і у справах інших політичних убивств». Стаття підписана – Леон Ладен. Такого прізвища серед авторів публікацій, пов'язаних з українською тематикою, не виявлено. Стиль, динамічність сюжету, співчуття трагічній смерті дозволяють вважати, що текст написаний доктором Левіним. Як редактор він без сумнів ініціював появу цього матеріалу.

Не буде перебільшенням вважати, що віра, надія на солідарність відповідальних осіб, любов до ближнього, пошана до невинних жертв були опорою, лейтмотивом публіцистики Левіна.

У той час як різні об'єктивні і суб'єктивні фактори спричиняли зростання напруження між українцями, поляками та євреями, Є.Левін обрав єдино можливий шлях. Він сприяв тому, щоб через свою еліту народи могли пізнавати один одного у розмаїтті вір, обрядів, політичних переконань. Рабин Левін умів бачити кращі риси, вчинки як у своїх сучасників, так і в історичній пам'яті народу. У 1928 році в інавгураційній проповіді, змальовуючи майбутнє єврейства, він покликався на «чарівну єврейську легенду». Сердечно приятелювали середньовічний лицар і сивий рабин-талмудист. З далекої палестинської подорожі привіз лицар своєму другові засушену троянду з Єрихону. Зрадів старець,

зворушений даром приятеля-неєврея. Він пригорнув зів'ялу квітку до серця і заплакав від туги за отчею землею. І сталося диво дивне: суха, зів'яла троянда ожила і розквітла. «Не дивуйся, друже, – сказав рабин, – що віджила квітка. Це знак мого народу, який зів'яв у галуті, позбавлений власної землі. Але пробудиться він колись духом любові до нового життя. І зродиться молоде єврейство, як спалахує іскра, що тліла під грубим шаром попелу».

Головне для рабина Левіна як духовної особи було передати своїм вірним і співвітчизникам, що людина – Боже творіння, з ласки й милосердя до якої Бог уділив заповіді миру й любові між Богом і людиною, а також між людьми.

Замість висновків

РОЗКАЖИ ДІТЯМ СВОЇМ

Є.Левін загинув, хоч мав шанс вижити. Він міг виїхати в Швейцарію, переховатися, пересидіти небезпеку у соборі святого Юра. Він віддав життя, обороняючи своїх вірних. Після знищення цілої єврейської громади Львова під час Голокосту його ім'я та творча спадщина були забуті на землі, де він жив і працював.

Однак, як передбачав Левін, «майбутній Песах Герцля» породив спільну волю духа. Всупереч політичній логіці постала держава Ізраїль, яка розвіяла міф про поганого єврейського вояка. У світі дедалі більше дослухаються до «Голосу Колумба», який кличе до пошуку засобів вирішувати спірні питання миром.

Є. Левін залишив своїм нащадкам і всім галичанам могутній інструмент духовного спротиву злу на всі випадки життя. Це – Віра й Любов до Бога. У страшні часи руйнації світу, в якому зміщувався вододіл між добром і злом, у нищівному двобої Гітлера і Сталіна, єдино можливою опорою було Боже Слово та Божа наука, молитва та звернення до Бога у найтяжчі хвилини, навіть на порозі смерті.

Син Левіна Курт все життя керувався настановою батька, пам'ятав сказане ним напередодні німецької окупації: «Сину, незадовго станеш перед важкими іс-

питами. Пам'ятай про Бога. Він тебе вестиме». І слова щоденної молитви: «Благословен Ти, Господи, Боже наш, Цар Всесвіту, який освятив нас Заповідями своїми. Благословен Ти, Господь, Бог наш, владика Всесвіту, який вибрав нас з-поміж народів і дав нам свою Тору. Благословен, Ти Господи, що даєш Тору. Благословення на мою голову, слухай, сину, напучування батька свого й не полишай науки матері своєї. Тора хай буде вірою моєю й Бог Всемогутній у поміч мені. Слухай Ізраїль! Господь Бог наш, Господь один! На поміч Твою уповаю, Господи».

Спадщина Левіна – у солідарності людей, умінні приймати, розуміти протилежні думки, позиції, зберігаючи своє єство, переступати національні, культурні кордони, але залишатися євреями. Тора – основа солідарності духа «прадавнього народу», передумова вселюдської єдності, Божого провидіння.

Під час нацистської окупації двох синів рабина Левіна було врятовано з ініціативи Митрополита Шептицького. Їх переховували у монастирях студитів. Понад два роки провів старший син Левіна Курт у монаших громадах. Курт отримав документи новика-монаха Романа Митки. Монахи-студити знали, хто такий Курт, але ризикували життям, переховуючи його.

Солідарність добра у скопищі зла виявив прихожанин Темплю, поліцай юденрату. Він добре знав рабина, очевидно, його науку. У найтрагічніші, загрозливі для життя години акції – депортації, пізнав дружину рабина й зумів витягти її з дітьми зі збірного пункту транспорту на Белжець.

Ціна таких вчинків дуже висока. Були оприлюднені накази нацистів, згідно з якими за переховування євреїв розстрілювали не лише того, хто переховував,

а й його родину. Натомість віруючі євреї вважали, що ціною за порятунок їхніх життів християнами буде обов'язкове хрещення.

Митрополит Шептицький був готовий переховувати і дружину рабина Левіна Рахиль із найменшим сином. Спочатку Рахиль взагалі не вірила у можливість порятунку серед християн. Згодом, переконавшись у хибності своїх уявлень, все-таки боялась начебто обов'язкового хрещення. Страх поєднувався ще й з почуттям обов'язку. «Мусиш мене зрозуміти, – пояснювала Рахиль Курту, який благав її прийняти пропозицію Митрополита, – те, що можна кожному єврею, навіть вам, дітям, не дозволено мені, дружині блаженної пам'яті рабина Левіна. Попри запевнення, боюся, що справа хрещення рано чи пізно постане. Я певна, що ти і Натан не відступите від свого єврейства, збережете пам'ять про мене, але мені і Лейбику судилося зостатися у гетто. Як нам призначено життя – переживемо, як ні – поєднаємося з татом».

Була ще одна причина, яка стримувала Рахиль. Малий Лейбик став дуже нервовим, потребував постійного контакту з мамою. Рахиль усвідомлювала, які складності для рятівників можуть виникнути, які ризики на них очікують. Вони загинули обоє.

Єзекіїль Левін, як і Митрополит Андрей, усвідомив і своїми діями засвідчив, що антисемітизм вигідний для тих, хто робить політику на роз'єднанні людей, сіє взаємну ненависть. Зв'язки з католицьким оточенням, дружба з Митрополитом Шептицьким були не лише широко відомі, а й повчальні.

Син Левіна Курт зберіг високу вдячність за порятунок свого життя та життів інших євреїв людьми, яких за звичайних обставин не надто турбувала доля єв-

рейського народу. Монахи-студити за часів німецької окупації переймалися збереженням власного життя та монастирського майна. Однак з благословення Митрополита вони пішли на свідомий ризик.

Утім, ризик не ставав меншим і після того, як німецька окупація закінчилася. У своїй книжці спогадів «Мандрівка крізь ілюзії» вже зрілою людиною Курт Левін писав: «Наближався фронт, а за ним, якщо виживемо, визволення для мене, доктора Кахане та багатьох інших євреїв, яких монахи-студити переховували у своїх монастирях. Для студитів повернення радянського режиму означало поновлення гонінь, а можливо, й смерть».

Душпастирську, богословську спадщину рабина Левіна з не меншим завзяттям ніж нацисти нищили совєти в післявоєнні роки.

Нацисти ненавиділи Бога Авраама. Комуністи заперечували Бога взагалі. Віра людей була піддана тяжкому випробуванню. У перші повоєнні роки євреї, які вижили і які прибули зі Сходу, спромоглися відродити синагогу. Однак у 1962 році синагога у Львові була закрита. Переслідувалися навіть молитовні збори старших людей – міньяни. Комунізм перетворював євреїв на радянських людей. За життя треба було платити відреченням від віри, рабинів, асиміляцією. Це вважалося благом культурного розвитку. Запанувала руїна.

Однак, з Божої ласки, дивним чином проростають посіяні Є.Левіним зерна. У 2003 році, розмірковуючи над перспективами єврейського життя, київський історик В.Нахманович у статті «Втрачена Тора. Чи можлива секулярна єврейська культура?» писав: «Порівнюючи нашу громаду з американською та ізраїльською, я знаходив наші переваги. У той час коли американська

громада стрімко асимілюється, змінюючи внутрішню віру на зовнішню обрядовість, а ізраїльська громада так само стрімко перетворюється у політичну націю європейського зразка, наша громада в муках шукає шлях до релігійної традиції, інстинктивно відчуваючи, що істинне єврейство невіддільне від Тори у всій повноті її значення – від вчення Мойсея до новітніх реформістських експериментів».

Як свого часу Єзекіїль Левін, історик Віталій Нахманович пов'язує минуле і майбутнє народу з Провидінням. Зокрема, коли йдеться про осмислення Голокосту, він цитує 10-й розділ книги пророка Ісаї: «І станеться того часу рештки Ізраїлю і ті, що врятуються із дому Якова, не будуть опиратися більше на того, хто їх б'є; вони будуть опиратися вірно на Господа, Святого Ізраїлевого. Останок навернеться, останок Якова до Бога Сильного. Бо хоча б у тебе, Ізраїлю, було народу, як піску в морі, так призначену загладу Господь Бог Сил довершить по всій землі» (Ісаї 10:20-23).

Свідомість секуляризованої людини може сприймати це, як збіг думок Єзекіїля Левіна і Нахмановича. Для віруючої людини – це втілення рабинського пророцтва, яке жевріло у попелі згарища. Чи не є це свідченням актуальності спадщини Левіна і потреби її пізнання?

Обидва врятовані сини Левіна стали достойними людьми.

За порадою ігумена Климентія Курт Левін виїхав до Польщі. Він встиг послужити у Польській армії, згодом з великими зусиллями дістався до Палестини, де взяв участь у війні за утвердження Ізраїльської держави і зайняв високу посаду у генеральному штабі ізраїльської армії. Потім навчався у Сполучених Штатах, зробив кар'єру на Вол-Стріт, став відомим економістом,

політологом. Однак все життя не зрікався місії віддати борг пам'яті Митрополиту Шептицькому.

Шептицький та його брат Климентій не лише врятували життя Куртові та його братові Натану. Вони справили неабиякий вплив на формування світогляду та життєвої позиції 17-річного Курта. Щасливо для Курта поєдналося батьківське виховання та дворічне перебування в оточенні Митрополита та у монастирях студитів.

Людське життя та моральні засади стали для Курта Левіна важливішими за військову кар'єру, фінансові успіхи на Вол-Стріт. Він завжди мав перед собою приклад Митрополита, священиків, монахів-студитів, які виконували Божу волю в пеклі терору і насильства наперекір обставинам.

Він зрозумів, що вони рятували євреїв, незважаючи на загрозу смерті, на відміну від тих, що вважали, що євреї самі винні і несуть заслужену кару. Курт Левін публічно свідчив про Митрополита на беатифікаційному процесі в Римі ще в 1955 році, сприяв зусиллям присвоїти Шептицькому звання Праведник народів світу. Разом з братом Натаном в Ізраїлі та Сполучених Штатах він зібрав свідчення врятованих Митрополитом євреїв. Він поширював правдиву інформацію про Митрополита та його оточення не лише під час війни, а й у міжвоєнні роки. У 1947 році Курт Левін у Тель-Авіві видав першу книжку споминів про свій порятунок та роль Митрополита Шептицького. У 1994 році вже англійською мовою у США вийшла друга книжка спогадів Курта Левіна, де він описує не лише свій порятунок, а й перипетії беатифікаційного процесу Митрополита Шептицького, що проходив у Ватикані.

Своїми книгами Курт Левін намагався привернути

увагу до подвигу братів Шептицьких та заперечити брехню, яку про Шептицького намагалася поширювати радянська офіційна пропаганда та його недоброзичливці в Ізраїлі. Серед інших Курт Левін наполягав, щоб Яд Вашем (ізраїльський інститут, покликаний увічнювати пам'ять жертв Голокосту та вшановувати тих, хто рятував євреїв) визнав братів Шептицьких праведниками. Яд Вашем так і не наважився визнати праведником Митрополита з огляду на його начебто співпрацю із нацистським окупаційним режимом. Яд Вашем всупереч логіці та свідченням очевидців прийшов до висновку, що Шептицький не ризикував життям, рятуючи євреїв, а присвоєння йому звання праведника може означати «реабілітацію українського антисемітизму та колаборації». Однак той же Яд Вашем, вже всупереч логіці своїх власних дій, визнав праведниками брата Шептицького Климентія та студитського священика Марка Стека, які виконували волю Митрополита Андрея. У цьому символічному визнанні велика заслуга Курта Левіна.

На жаль, спадщину любові, розуміння ближнього прийняли не всі врятовані як монахами, так і світськими. Рабин Д.Кахане, який згодом напише спогади «Щоденник львівського гетто», особливо не наголошував на небезпеках і жертвах студитів під час війни, а про їхні долі по війні взагалі не згадував. Він навіть утримався при голосуванні, коли вирішувалося питання про присвоєння митрополиту Шептицькому звання Праведник народів світу.

Родина Левіних свято береже пам'ять батька. Сини зібрали і передали до Меморіального архіву Голокосту у Вашингтоні документи і свідчення про батька рабина Єзекіїля Левіна.

У Львові після років забуття ім'я рабина Левіна з'явилося на сторінках краєзнавчого довідника карти-схеми «Єврейські адреси Львова», виданого у 2005 році благодійним фондом Хесед-Ар'є. Наведено короткі біографічні дані рабина. На жаль, помилково вказані час і місце загибелі.

Про синів рабина – приятеля Митрополита Шептицького довгі роки зберігали пам'ять нині покійні священики, монахи й монахині, причетні до їхнього переховування. Вони берегли цю пам'ять у підпіллі репресованої Греко-Католицької Церкви.

Старенький селянин Михайло Викшта лише нещодавно дізнався, що руденький хлопчик Богданко, з яким він у далекому 1943 році кілька разів бавився на луках монастиря у Підмихайлівцях, був Натаном Левіним. Доля звела сина бідного вдівця, який дістав працю в господарстві монастиря, і єврейського сироту, яким з відома Митрополита опікувалися отець Кіпріян та ігуменя Моніка.

Наприкінці жовтня 2008 р. в Українському Католицькому університеті відбулася презентація українського перекладу книжки К. Левіна «Мандрівка крізь ілюзії». Ведучий – віце-ректор Мирослав Маринович, виконуючи волю автора спогадів, запропонував присутнім відчитати над гробом Слуги Божого Андрея 121-й Псалом. Це був улюблений псалом Єзекіїля Левіна.

Після цього у крипті Святого Юра були прочитані християнська та юдейська поминальні молитви івритом, українською та церковнослов'янською мовами. Молитви читали рабин, священик та монах-студит.

Відомий львівський філософ, громадський діяч Тарас Возняк писав, що це була безпрецедентна подія у сфері українсько-єврейських взаємин.

Вірші 121-го Псалма промовляють до євреїв і українців однаково:

Очі мої підводжу я на гори:
Звідки прийде моя допомога?
Допомога моя від Господа,
Що створив небо і землю.
Не дасть нозі твоїй спіткнутись,
Той, що тебе пильнує, не буде дрімати.
О ні! Не спить і не дрімає Той, що Ізраїля пильнує.
Господь стереже тебе,
Господь – твоя прохолода праворуч тебе.
У день не вдарить тебе сонце, ні вночі – місяць.
Господь тебе від усього злого стерегтиме,
Він стерегтиме твою душу.
Господь вихід і вхід твій стерегтиме
Віднині і повіки.

Останній львівський рабин Є. Левін залишив спадщину, яку можуть і повинні прийняти не лише нащадки його вірних – юдеї, а й християни. Ця спадщина – глибока віра в Бога, неперехідна цінність Божих заповідей, яка об'єднує всіх.

Служіння Левіна – втілення у життя найголовніших з них – любові до Бога, любові до ближнього. Левін постійно нагадував, що люди створені, щоб любити Бога, один одного. Коли в людей немає любові, з ними відбуваються жахливі речі. Людьми опановують біль, образи, страх перед іншими, ненависть.

Життя львівського рабина було втіленням любові, яка приймала, схвалювала і вірила в інших. Ця любов ігнорувала зло, вірила в найкраще, сподівалася на краще. Вона відкидала страждання інших. Ця любов ніколи не була гордою, не шукала для себе винагороди, але

завжди раділа, коли перемагала правда. Любов Левіна – плід Святого Духа, який Бог дарує обраному ним священству.

Маємо можливість стати достойними спадкоємцями любові останнього рабина Львова Левіна. Його спадщина може допомогти нам гоїти рани давніх кривд, висушити сльози від почуттів образ, давнього жалю. Приймімо цей безцінний дар, який може зробити нас кращими, здатними до любові без страху бути відкинутими чи зневаженими.

Іллюстрації до Розділу I
«СВІТ ЛЬВІВСЬКОЇ ЮДЕЙСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ГРОМАДИ»

Синагога Темпль, рабином якої був Єзекіїль Левін.

Правління синагоги Темпль. Фото 1937 р. з нагоди проводів рабина проф. М.Шорра на посаду рабина прогресивної громади Варшави. Зліва сидять: голова правління д-р О.Вассер, рабин д-р С.Гутман, рабин проф. М.Шорр, рабин д-р Л.Фрейнд, заступник голови правління Я. Рохміс. Стоять: Кароль Станд, Юліан Ландау, Адольф Ашкеназі, Йозеф Хаусман.

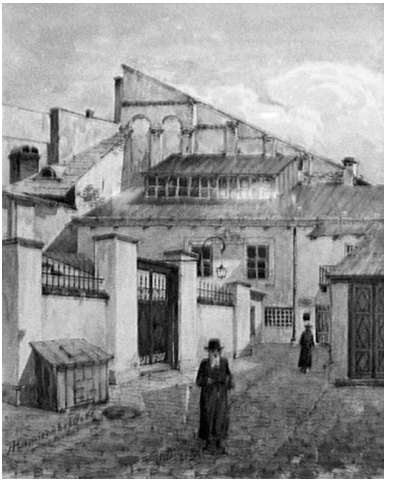

«Золота Роза» («Синагога Нахмановича», синагога «Турей Загав») — синагога у Львові (вул. Івана Федорова, 27). Побудована в 1582 р. Будівлю зруйнували вибухівкою німецькі окупанти в серпні 1941 р.
Худ. А.Каменнобродський, кін. XIX ст.

Пам'ятний напис на місці колишнього знаходження синагоги «Золота Роза». Сучасне фото.

Після багатомісячного червоного терору натовп зустрічає німецькі війська на вулицях Львова, 30 червня 1941 р.

З перших днів окупації Львова нацисти почали втілювати диявольські плани щодо «остаточного розв'язання єврейського питання.»

Нацисти фільмували й фотографували знущання над євреями.

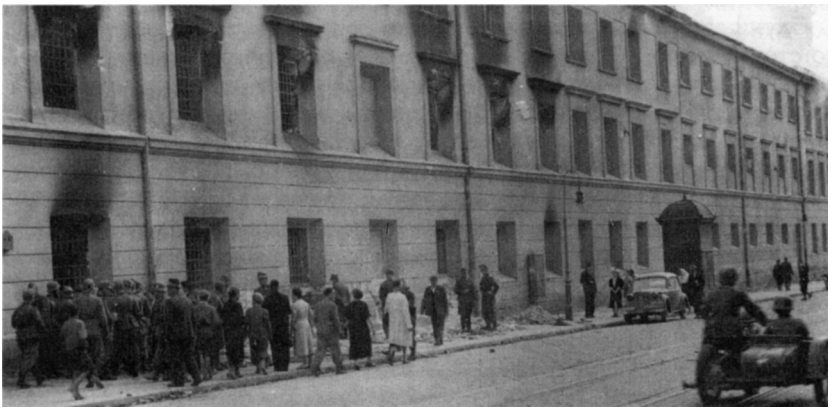

30 червня 1941 р. нацисти відчинили тюрму Бригідки.

Тіла жертв НКВД у дворі тюрми Бригідки 30.06.1941 р.

Перші дні німецької окупації Львова. Ганьба і жах єврейського погрому.

Вивезення тіл убитих після погрому на вул. Замарстинівській.

Задля розваги німецькі солдати примушували євреїв молитися посеред вулиці.

Пам’ятник жертвам львівського гетто (1941–1943 рр.). Під час німецької окупації в гетто загинуло 136 тисяч євреїв.

Сучасне фото старої Хасидської синагоги («Якоб Глазнер Шул») на перехресті вул.Вугільної та пл. Св. Теодора. Це єдина з десяти синагог Краківського передмістя, яка збереглася до наших днів. Нині тут Центр імені Шолома Алейхема.

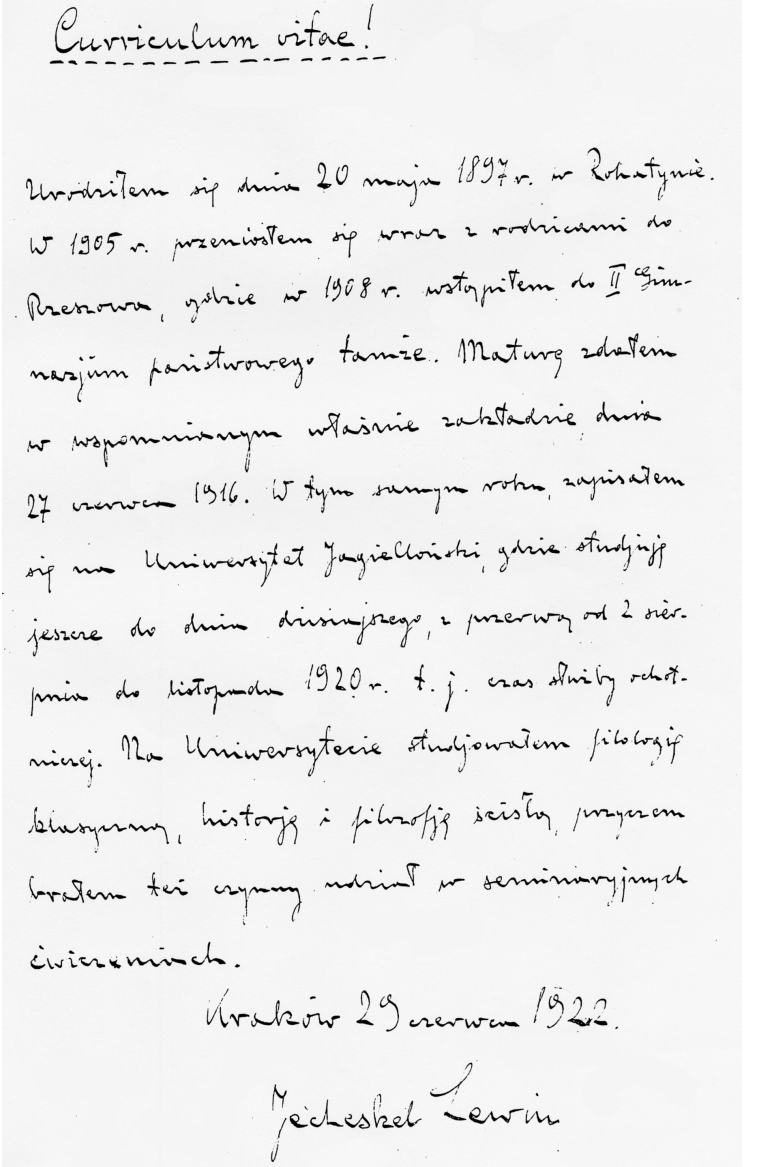

Curriculum vitae!

Urodziłem się dnia 20 maja 1897 r. w Rohatynie. W 1905 r. przeniosłem się wraz z rodzicami do Przemowa, gdzie w 1908 r. wstąpiłem do II gimnazjum państwowego tamże. Maturę zdałem w wspomnianym właśnie zakładzie dnia 27 czerwca 1916. W tym samym roku, zapisałem się na Uniwersytet Jagielloński, gdzie studjuję jeszcze do dnia dzisiejszego, z przerwą od 2 sierpnia do listopada 1920 r. t. j. czas służby rekrutacyjnej. Na Uniwersytecie studjowałem filologję klasyczną, historję i filozofję ścisłą, przyczem brałem też czynny udział w seminaryjnych ćwiczeniach.

Kraków 29 czerwca 1922.

Jechezkel Lewin

Життєпис студента Яґеллонського університету Єзекіїля Левіна.

Єзекіїль Левін – рабин львівської синагоги Темпль. Інавгураційне фото.

Рахиль – друга дружина Єзекіїля Левіна. Фото з архіву сина рабина Курта Левіна.

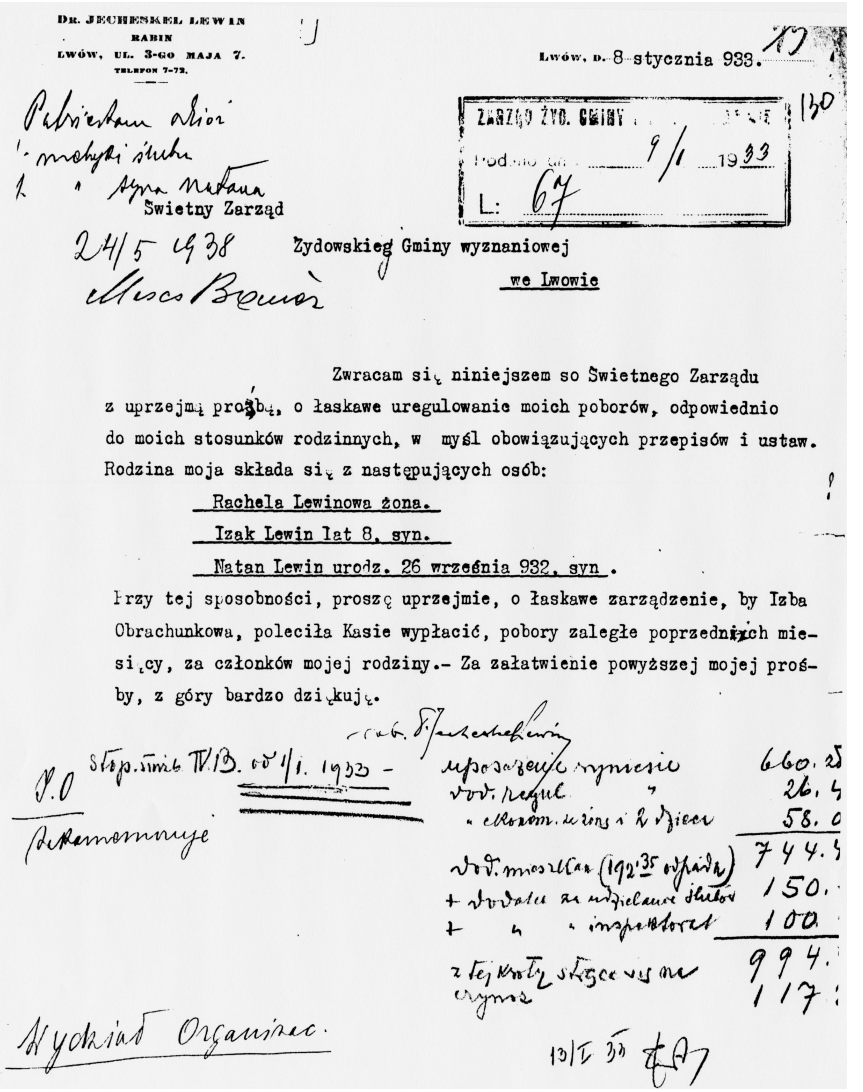

DR. JECHIESKIEL LEWIN
RABIN
LWÓW, UL. 3-GO MAJA 7.
TELEFON 7-72.

Lwów, d. 8 stycznia 933.

ZARZĄD ŻYD. GMINY
Podanie dnia 9/1 1933
L: 67

Świetny Zarząd
Żydowskiej Gminy wyznaniowej
we Lwowie

Zwracam się niniejszem so Świetnego Zarządu z uprzejmą prośbą, o łaskawe uregulowanie moich poborów, odpowiednio do moich stosunków rodzinnych, w myśl obowiązujących przepisów i ustaw. Rodzina moja składa się z następujących osób:

Rachela Lewinowa żona.
Izak Lewin lat 8, syn.
Natan Lewin urodz. 26 września 932, syn.

Przy tej sposobności, proszę uprzejmie, o łaskawe zarządzenie, by Izba Obrachunkowa, poleciła Kasie wypłacić, pobory zaległe poprzednich miesięcy, za członków mojej rodziny.- Za załatwienie powyższej mojej prośby, z góry bardzo dziękuję.

Zbiorowe wynosi 660.25
wod. reguł. 26.4
+ ekstrap. ucz. i 2 dzieci 58.0
744.4
wod. mieszkan. (192.35 odpadu)
+ dodatek za udzielanie ślubów 150.
+ " " inspektorat 100.
994.
z tej kwoty stąpce vs. ne 117.

Wydział Organizac.

10/I 33

Звернення рабина д-ра Є. Левіна до Управи громади з проханням виплати належної заробітної платні.

ZARZĄD ŻYD. GMINY WYZN. we LWOWIE
Podano dnia 10/12 1930
L: 3271

Lwowskie Starostwo Grodzkie.-

L: 977/30/pl We Lwowie, dnia 9 grudnia 1930r.-

Do

Zarządu Gminy Wyznaniowej
Izraelickiej

we/ Lwowie.
ulica Bernsteina l.12.-

Doszło do tut. wiadomości, że dnia 30.XI. br. rabin Jecheskel Lewin w przemówieniu swem nad grobem błp. Karola Eisensteina, pozwolił sobie na wycieczkę polityczką, wiążąc fakt śmierci utratą mandatu poselskiego przez zmarłego wskutek stosowanych przez przeciwników politycznych metod walki wyborczej, o czem, nawiasem mówiąc, szeroko rozpisało się czasopismo "Sprawiedliwość" z dnia 6.XII. 193 Or. Nr. 163.

Ponieważ ze względów zasadniczych zastanawiającym pozostaje fakt, że duchowny na cmentarzu zamiast słów ukojenia sieje ziarna fermentu, wrzenia i nienawiści, - podaję powyższe Zarządowi Gminy Wyznaniowej Izraelickiej do wiadomości i dalszego stosownego postąpienia.-

Lwowski Starosta Grodzki:

Скарга-звинувачення рабина Є. Левіна від Львівського міського старости, 10 грудня 1930 р.

L.3271/30 Lwów, dnia 10.grudnia 1930.

Do

Wielebnego Rabina

Dra Jecheskela L e w i n a

we L w o w i e

Na dniu dzisiejszym otrzymałem pismo z Lwowskiego Starostwa Grodzkiego,którego odpis załączam.

Wobec powyższego pisma Starostwa polecam Wielebnemu Rabinowi aby do dni 3 nadesłał na moje ręce pisemne usprawiedliwienie celem zakomunikowania tegoźWładzy.-

Вимога голови Управи громади подати письмове пояснення протягом трьох днів, 10 грудня 1930 р.

111

O D P I S

Dr.JECHESKEL LEWIN
Rabin
Lwów,ul.3-go Maja 7.
Telefon 7-72

"Przemówienie żałobne wygłoszone dnia 30.listopada b.r. na pogrzebie b.posła Karola Eisensteina b.p."

Gdy Jakób miał się zejść po długich rozterkach i nieporozumieniach ze swoim bratem Ezawem,wysłał do niego posłańców,by zwaśnionych pogodzili./I ks.Mojż.ust.32,4/.- Nie byli oni aniołami w dosłownem znaczeniu,lecz byli,zdaniem naszych uczonych posłańcami ludzkimi z krainy palestyńskiej,którzy mu towarzyszyć mieli przez kraj wygnania. /Midrasz Tanchuma tamże/.-Jakób nazwał miejsce to "Machnaim",podwójny obóz,palestyński i golusowy",a aniołowie zeszli najpierw, by następnie"jak głosi pismo święte,-wracać przedwcześnie w krainę pańską./Tamże I ks.Mojż.ust.32,2/.-

Dotąd jeszcze przemawiają Żydzi do bratnich narodów,przez swoich posłańców,wybranych przez lud, a zwłaszcza w ostatnich dziesięcioleciach,opowiadają w krajach rozprószenia o niedoli,bolach codziennych i cierpieniach prastarego narodu.- Wybrańcy ci przychodzą ze Sionu,mają w swem sercu piękne hasła i ideały,stamtąd schodzą,jakby z wyżyn,by towarzyszyć Jakóbowi przez czas tułaczki po różnych krajach i tak łączą "Machnaim",jeden obóz o podwójnych celach,jednoczą hasła palestyńskie z pełną chwały obroną o prawa i godność swego ludu.- Niestety w tej pracy nadszarpują swoje zdrowie, a życie składają w ofierze na ołtarzu pracy dla druguch i ogółu,"schodzą na ten świat by przedwcześnie wracać do krainy wiecznego życia".-

Znamy cały zastęp takich mężów,których tutaj na tej poświęconej ziemi,przedwcześnie ułożono do snu wiekuistego, a w szeregi ich wstępuje obecnie Karol Eisenstein b.p.- Cicho i skromnie łączył w sobie,pracę dla Palestyny,zzpracą dla obrony praw narodu żydowskiego,dopóki wytrzymało serce Jego i słaby z natury organizm.- Nie tylko dla kupiectwa pracował zmarły,ale dla ~~[illegible]~~ całego Żydostwa i w tej pracy będąc posłem Złoczowa i Brodów,dostąpił godności nie byle jakiej,był w tych gminach

./.

-2-

spadkobiercą naszego wielkiego Adolfa Standa b.p.

Najbliżsi z otoczenia zmarłego,którzy ostatnio z Nim współpracowali,mogą zgodnie z prawdą zaświadczyć o Jego rzadko spotykanej skromności,nie mówiąc już o innych zaletach ducha i serca.- We czwartek siedziałem jeszcze przy Jego łożu cierpień by Go w chorobie ciężkiej pokrzepić na duchu, a nie wiedziałem że to już łoże śmierci, doprawdy biadał mówiąc z wysiłkiem,że inni Jego najbliżsi współpracownicy utracili mandaty, a temsamem i możność dopomożenia biednym i potrzebującym rady i pomocy, o swoim losie nie wspomniał nawet słowem.-

Dziś opłakuje już Eisensteina Jego towarzyszka życia,małżonka która straciła 46 letniego męża.....Przedwcześnie stałaś się niestety wdową!....Opłakują ojca kochającego,młode dzieci we wieku szkolnym!.....Przedwcześnie stałyście się sierotami!.. Ale czy tylko was spotkał taki los?.....Czy tylko wy będziecie i jesteście jedyną rodziną pracownika haseł sijońsko-żydowskich, która w tak młodym wieku straciła żywiciela,ojca i męża?..... Takich jest niestety zbyt wielu w Żydostwie!..... Ale ten Bóg łaski,który czuwa nad wdowami i sierotami i Was nie opuści, a to niechaj będzie jedyną pociechą,którą Wam daję w tej strasznej chwili,borykania się z bolem okropnym i niewymownym.....

Uznaniem dla zmarłego,jest ten udział tych tysięcznych tłumów,tych 31-tysięcy wyborców,którzy się pisali na ten program,któremu zmarły poświęcił swe życie, a dziś przyszli oddać Mu ostatnią ziemską przysługę.....

My tutaj zebrani,módlmy się cicho i skromnie za spokój duszy zmarłego,niech się złączy z krynicą wiecznego życia, przez " s e n w i e k u i [redacted] n " z a s ł u ż o n ych"

Відповідь на звинувачення.Текст жалóбної промови рабина Є. Левіна на похоронах Кароля Ейзенштайна.

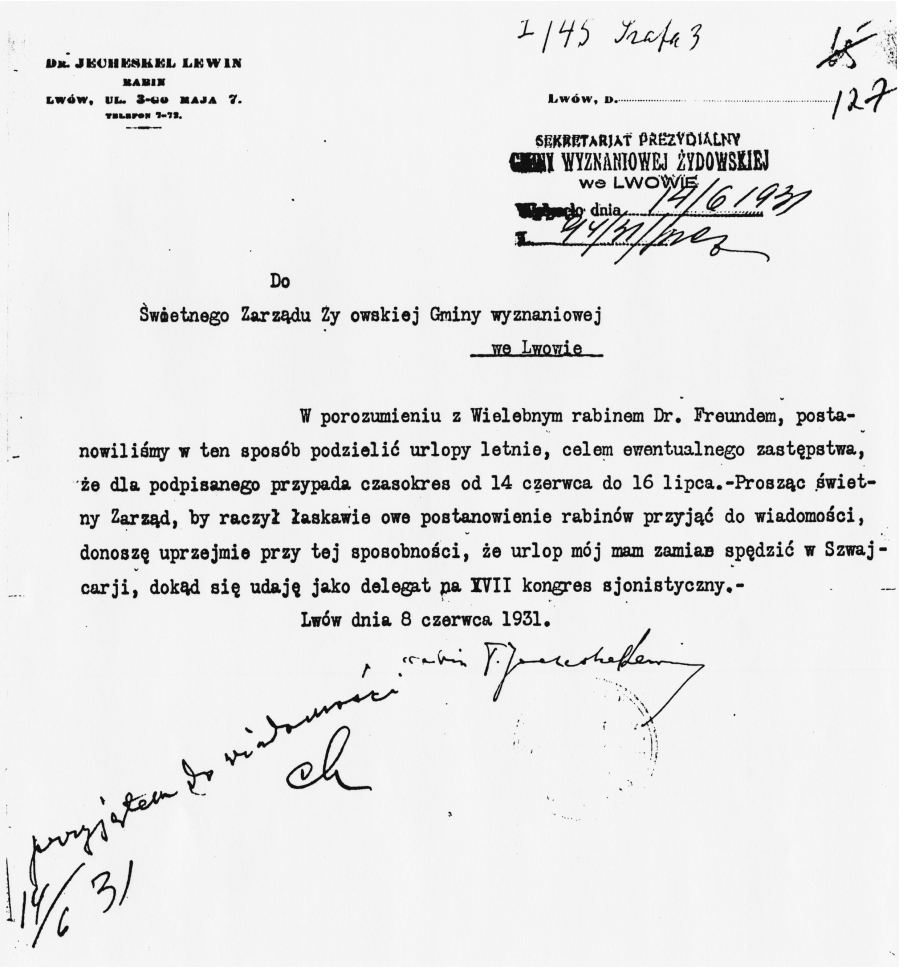

DR. JECHESKEL LEWIN
RABIN
LWÓW, UL. 3-GO MAJA 7.
TELEFON 7-72.

I/45 Teka 3

LWÓW, D. 127

SEKRETARJAT PREZYDIALNY
GMINY WYZNANIOWEJ ŻYDOWSKIEJ
we LWOWIE
dnia 14/6 1931
L. 99/31/Mez

Do
Świetnego Zarządu Żydowskiej Gminy wyznaniowej
we Lwowie

W porozumieniu z Wielebnym rabinem Dr. Freundem, postanowiliśmy w ten sposób podzielić urlopy letnie, celem ewentualnego zastępstwa, że dla podpisanego przypada czasokres od 14 czerwca do 16 lipca.-Prosząc świetny Zarząd, by raczył łaskawie owe postanowienie rabinów przyjąć do wiadomości, donoszę uprzejmie przy tej sposobności, że urlop mój mam zamiar spędzić w Szwajcarji, dokąd się udaję jako delegat na XVII kongres sjonistyczny.-

Lwów dnia 8 czerwca 1931.

przyjęto do wiadomości
14/6 31

Службове повідомлення рабина Є. Левіна Управі громади про участь у XVII конгресі сіоністів.

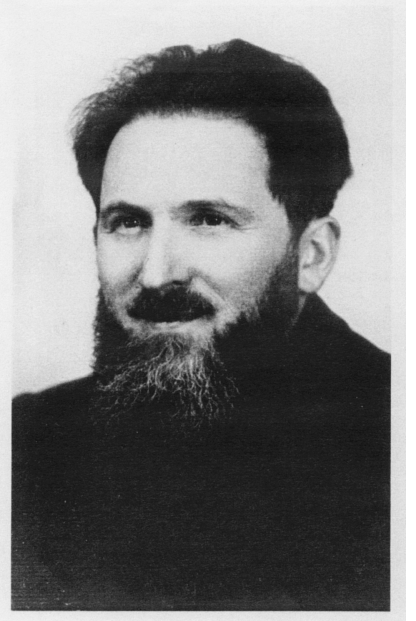

Єзекіїль Левін, 1935 р.
Фото з архіву
сина рабина
Курта Левіна.

Рабин д-р Є. Левін
промовляє під час
урочистостей відкриття
нового єврейського
цвинтаря, 1935 р. Фото з
колекції музею «Хесед-Ар'є».

Nr. 115 (242) Cena 30 gr. Rok V.

NASZA OPINJA

TYGODNIK
Polityczno-społeczny i literacki

Adres redakcji:
LWÓW,
UL. BIEŁOWSKIEGO 5.
Tel. 113-63.
WARSZAWA,
ELEKTORALNA 1 m. 7.
Tel. 257-85.
GODZINY PRZYJĘĆ:
w poniedziałki i środy
od 11—13.
KRAKÓW,
AL. SŁOWACKIEGO 52
Tel. 106-76.
Administracja:
LWÓW,
UL. BIEŁOWSKIEGO 5.
Tel. 113-63.
Konto czekowe
P. K. O. 505 928.
Numer konta przekazów rozrachunkowych 228.
Rękopisów nie zwraca się.

TREŚĆ NUMERU:

Nasza Opinia: „Obchód" konstytucji
Dr. A. Insler: Lwowski zgrzyt
A. Lanowicz: O czym i jak myślą, mówią i piszą
N. Fillenbaum: Przegląd prasy zagranicznej
B. Aronson: Poco potrzebny im szowinizm?
Earl Peel: Syjonizm
T. Nowager: Nowe Chiny walczą
R. Brandstaetter: Dżuma w żydowskiej Granadzie
Cwi Wohlmuth: Człowiek czynu i myśli
Dr F. Friedman: Historia się powtarza
Dr. M. Krämer: „Regionalizmy" w Palestynie
J. Berman: Bzdura Oxymoronu
Ari Ibn-Zahaw: Szlakiem smolarzy
Wesoła Kolumna — Mare Tenebrarum

24 października 1937 Lwów, Kraków, WARSZAWA, Łódź, Wilno 19 Marcheszwan 5698

Nasza Opinja

»Obchód« konstytucji...

(O WSTYDLIWYM GHECIE ŁAWKOWYM).

Społeczeństwo żydowskie ogłosiło pełną solidarność z żydowską młodzieżą akademicką w walce przeciw ghettu ławkowemu i stwierdziło ją niemym protestem wszystkich sfer społeczeństwa w ubiegły wtorek. Ten protest jest trzyletnim zewnętrznym wyrazem stanowiska trzy i pół milionowej ludności żydowskiej w Polsce, stanowiska gotowości nie poddania się bez walki, nie ustąpienia bez oporu. Co wewnętrznie odczuwa i myśli żydowski ogół — nie jest łatwe do sformułowania w sposób odpowiadający rzeczywistości i...

Miejmy odwagę popatrzyć rzeczywistości w twarz! Protesty są manifestacją, a manifestacje mogą być wyrazem siły, której nie chce się prowokować i mogą być demonstracją słabości, z którą nie trzeba się liczyć. Protesty żydowskie uważa się widocznie za manifestacje tego drugiego rodzaju. Można tak, jeśli się chce, a chcieć tak znaczy uważać za stosowne patrzyć beztrosko końcem nosa i nie dostrzegać powagi zjawisk. Komu — obojętny jest stan usprawiedliwionego rozgoryczenia trzy i półmilionowej ludności żydowskiej w państwie, nie dostrzeże zamkniętych przez cztery godziny warsztatów pracy, bo po czterych godzinach ruch jest znowu „normalny". Nie chce się poprostu czytać w księdze jutra, skoro łatwo można przeżyć dzień dzisiejszy. Carpe diem! (Dzień jednak mija...).

Obawiamy się, że istotnie tak będzie. Bo, o d c z e g o z a c z e ł o s i ę g h e t t o ł a w k o w e? Od nieposłuszeństwa wobec zarządzeń władz uniwersyteckich, opartych na konstytucji i ustawach akademickich, od wymuszania respektu dla nieposłuszeństwa przy pomocy metod, wkraczających w sferę przestępstw kryminalnych. Nikt nie wymuszał posłuchu dla prawa. Czynniki uniwersyteckie poddały się woli bezprawia. Wychowawcy skapitulowali przed wychowankami. Rękoczynne protesty przeciw prawu uznano za manifestację siły, przed którą ustąpiły prawo obowiązujące i autorytet władz. N a t o m i a s t walka o prawo studentów żydowskich zostaje sztucznie zepchnięta do borykania się z przemyślnym, z duchem konstytucji nie zgodnym, regulaminem, dla którego wymuszać się będzie posłuch rygorami w imię autorytetu władzy uniwersyteckiej, która nie potrafiła swego autorytetu obronić przeciw bezprawnym zamachom części młodzieży polskiej.

Z tej sytuacji jednak jasno wynika, że na tym ubocznym torze akademickim toczy się rozgrywka o więcej, niż o ławki uniwersyteckie, zasadnicza gra z konstytucją, którą się równocześnie obchodzi jako testament Wielkiego Marszałka i „obchodzi" dookoła, przy pomocy kombinacji interpretacyjnych...

Ustalmy wpierw zasadę bezsporną: odrębne ławki dla Żydów są sprzeczne z konstytucją, także w r o z u m i e n i u w ł a d z u n i w e r s y t e c k i c h. Dlatego właśnie ławki nie noszą określenia wyznaniowego. Ale rozsadzanie studentów odbywa się pod katem widzenia wyznaniowym, a więc faktycznie sprzecznym z konstytucją! Wstydliwe ghetto... Metoda: „Obchodzenie" konstytucji jest walką z łamaniem konstytucji! W tej walce studenci żydowscy mają za sobą prawo. Biada więc p r a w u, nie tylko studentom żydowskim. Są w dobrym towarzystwie!

Protest żydowski jest wypowiedzeniem walki bezprawiu. Tę walkę musimy wygrać, bo p r z e g r a n a n a s z a, b y ł a b y p r z e g r a n a p r a w a i k o n s t y t u c j i!

Oto imponderabile żydowskiego protestu.

Wiadomo, jaką wagę do imponderabiliów przywiązywał Marszałek Piłsudski. Nie wiadomo tylko jaki wpływ światopogląd jego wywiera jeszcze na życie polskie i politykę niektórych piłsudczyków. To [illegible] wyjaśni.

Dr A. INSLER

LWOWSKI ZGRZYT

W chwili, gdy piszemy te słowa, nie mamy jeszcze dokładnego obrazu o przebiegu strajku protestacyjnego polskiego żydostwa przeciw ghettu ławkowemu. Mamy tylko jedną dokładną wiadomość o lwowskim skandalu dwutorowej inicjatywy w tej sprawie, w której sens i wartość posiadała jedynie manifestacja jednotorowości politycznej walki, jako zewnętrzny wyraz solidarnej woli całego żydostwa. Akcja protestu we Lwowie ośmieszyła tedy przywódców żydowskich. Hasło nie było uzgodnione, strajk został złamany. Nie z złej woli, ale — uważamy to, w tym wypadku, za jeszcze gorsze, bo możliwe było do uniknięcia — z zacietrzewienia partyjnego, z nie przemyślenia konsekwencji, z zbrodniczego wprost uporu, którego rodzicem niedojrzałość! Poprostu... mali ludzie zabrali się do wielkiego interesu i tak to wypadło...

Na wstępie uwaga: Przyznajemy z całą otwartością, że uważaliśmy hasło, rzucone bez należytego przygotowania w ośrodkach dzielnicowych, jako niedojrzałe do realizacji w tym momencie. Możemy mieć rację, mogliśmy być w błędzie. Rzecz na wszelki wypadek wymagała porozumienia i wyjaśnienia odpowiedzialnych czynników żydowskich w całym kraju. Nie moment demonstracji, ale jej siła posiada walor przekonywujący. Należało — zdaniem naszym — wpierw uzgodnić opinie. A uzgodnić znaczy, działać w poczuciu odpowiedzialności narodowej i z poczuciem odpowiedzialności na dobro powszechne, a nie partyjne.

Tymczasem, niestety, stało się inaczej. W Warszawie jedna partia ubiegała drugą w pierwszeństwie zasługi rzucenia popularnego hasła. Zemścił się krwawo stan organizacyjno - politycznej anarchii, który panoszy się w ulicy żydowskiej, na pośmiewisku własne i pogardę wrogów żydostwa, stan rozbicia i rozdarcia, nawet w sprawach, wykluczających jakąkolwiek różnicę zdań i nakazujących wyłonienie autorytatywnej, wspólnie działającej, reprezentacji lub przynajmniej instancji. Z tej okazji na to źródło zła z całym naciskiem należy wskazać i wołać na gwałt o remedurę w przyszłości! W końcu jednak Warszawa wystąpiła jednolicie. Mimo tego wyniku nie wolno przeoczyć podejścia do rzeczy. Dowodem tego — lwowski zgrzyt. Jutro z tych samych powodów, może się to samo p o w t ó r z y ć gdzie indziej. Oto we Lwowie rzucono dwa hasła: jedna odezwa, wzywała do porzucenia pracy od 8 do 12-tej, druga zaś wzywała do tej samej demonstracji, ale w godzinach od 12 do 2-giej!...

Jak zrozumieć to miały masy żydowskie, co sądzić ma o tym społeczeństwo niężydowskie?

Chcemy być sprawiedliwi i odpowiadzialność za to, co się stało we Lwowie rozłożyć równomiernie na wszystkie strony. I na tych, co przez taktykę narzucania swego stanowiska, bez próby porozumienia, przez taktykę partyjnego prestiżu spowodowali partyjno - prestiżową reakcję i na tych, co zapatrzeni w siebie, nie dostrzegli — z największą szkodą dla siebie samych — wielkich mas żydowskich, nie wyznających się w partyjnej grze, nie pojmujących, by w takiej sprawie możliwa była dwutorowość i wzajemne dezawuowanie się.

Sprawa jest bolesna, zbyt bolesna i zbyt świeża. Ale tak właśnie na gorąco trzeba z tego skorzystać, niesłychaność uwypuklić, na przyszłość ostrzec.

Fałszem jest, że jakiekolwiek niepokonalne trudności istotne i rzeczowe stoją na przeszkodzie stworzeniu instancji ogólno polskiej całego żydostwa, któraby w tych ciężkich chwilach, jakie przeżywamy, mogła być źródłem wspólnej inicjatywy i zgodnej realizacji w dziedzinie zagadnień, dotykających najżywotniejszych interesów zagrożonego żydostwa, po myśli wszystkich możliwych programów partyjnych. Kto inaczej twierdzi, jest i fałszerzem prawdy i fałszerzem nastrojów oraz woli mas żydowskich.

Dowodem tego znowu zgrzyt lwowski. Lwów z winy przywódców partyjnych dał obraz pożałowania godnego chaosu, z dwiema parolami strajkowymi. To Lwów przywódców partyjnych. Inaczej masy żydowskie Lwowa. Początkowo zdezorientowane, szybko zorientowały się same w sytuacji. Conajmniej 80 proc. sklepów i warsztatów porzuciło pracę w tym samym czasie, w którym strajk był proklamowany dla całej Polski, t. j. od 8 do 12-tej. Instynkt zdrowy powiedział masom, czego nie zrozumieli przywódcy, że siła protestu leży w jedności i cokolwiek się stało i ktokolwiek ma rację, w tym momencie nie można załatwiać rachunków, ale należy dać wyraz solidarności.

W imię prawdy i w interesie sprawy — odrzucając z tej okazji, a conajmniej odkładając wszelkie rachunki partyjno - polityczne — musimy stwierdzić, że wspaniały stosunkowo wynik manifestacji lwowskiej zapisać należy wyłącznie na dobro zdrowego instynktu najszerszych rzesz prostych Żydów lwowskich. Ten człowiek ulicy, szary kupiec czy rzemieślnik i robotnik, nie mędrkował, nie rachował, nie rozprawiał się z nikim, ale przyłączył się do ogólno - polskiego hasła, choć ich ono narażało na bez porównania większe ofiary i szkody. Nie szukali usprawiedliwienia w dwoistości haseł! Niczym się nie osłaniali, stanęli w szranki. Podkreślić wypada, że uczynili to w pierwszym rzędzie ci, których to najciężej trafiało, kupcy w ubogich dzielnicach — przed wielkimi magazynami...

Ktoby z skandalu lwowskiego usiłował wyciągnąć partyjną korzyść i sobie względnie swej partii przypisać satysfakcję znalezienia posłuchu u mas, oszuka siebie i skrzywdzi te masy.

Nie partia zwyciężyła partię, ale prosty Żyd pokonał partyjnictwo!

Tę naukę wyciągnijmy przynajmniej z tragifarsy lwowskiej w tej ciężkiej chwili dla żydowskiego ogółu! Naprawmy, co zepsuto! Ustrzeżmy bohaterskiego wprost w samozaparciu i ofiarności prostego Żyda we Lwowie i w całej Polsce przed podobnym dylematem partyjnej dwutrowości w takich sytuacjach, co w konsekwencji prowadzić musi do anarchii politycznej wówczas, gdy sytuacja wymaga skupienia sił, do rozbicia, gdy czas woła o jedność, do słabości, gdy i tak — sił mamy zbyt mało.

Praktycznie: dyskusja na temat żydowskiej reprezentacji na front publiczny! Niechaj spłyną słowa żalów, wzajemnych rekryminacji, pretensji. I niechaj w końcu, ale jaknajszybciej, słowo ciałem się stanie!

Перша сторінка тижневика «Nasza Opinja».

LEON LADEN

DRAMAT W ROTTERDAMIE

(JAK ZGINĄŁ PUŁK. KONOWALEC?)

Poniedziałek rano, godz. 11.20. Na rotterdamski dworzec główny nadjeżdża pociąg pośpieszny z Niemiec. Wysiadają podróżni. Jeden z nich, wysoki, barczysty cudzoziemiec, woła numerowego i każe mu zanieść swój bagaż — kilka walizek gęsto oblepionych barwnymi etykietami rozmaitych hoteli europejskich — do taksówki. Sam zaś, trzymając płaszcz i żółtą teczkę skórzaną, rzuca szoferowi adres: — Grand Hotel Central.

Taksówka po kilkunastuminutowej jeździe zatrzymuje się przed wejściem do „Grand Hotel Central". Barczysty cudzoziemiec wysiada, odprawia szofera i wchodzi do hall'u hotelowego. Tu wpisuje swoje nazwisko do księgi meldunkowej i otrzymuje blado - niebieską kartkę z nazwą hotelu i numerem 104. Niedbałym ruchem chowa ją do kieszeni marynarki i w towarzystwie pikolaka niosącego jego bagaż, udaje się do swego pokoju.

Przybywszy do pokoju 104, cudzoziemiec rozpakowuje jedną z walizek. Wyjmuje z niej kolejno swoje przybory toaletowe, piżamę i książkę: „Die Geschichte der Faschistischen Bewegung". Widocznie zamierza spędzić noc w hotelu. Następnie odświeża się nieco w przyległej łazience i wychodzi z pokoju. Przez dłuższą chwilę mierzy nerwowym krokiem kurytarz. Zastanawia się widocznie nad czymś. W końcu jednak, zdaje się, iż powziął decyzję. Wraca z powrotem do swego pokoju, bierze żółtą teczkę i opuszcza hotel. Kieruje swe kroki ku bulwarowi Coolsingel.

Około godz. 12-tej cudzoziemiec wchodzi do kawiarni „Atlanta". Siada przy stoliku blisko okna i zamawia szklankę sherry. (Zwraca to uwagę kelnera; nie często bowiem zdarza się by ktoś zażądał sherry jeszcze przed porą obiadową). Po kilku minutach nowy gość wchodzi do „Atlanty". Wzrokiem lustruje szybko obecnych. Spostrzega barczystego cudzoziemca, małymi łykami spokojnie popijającego swoje sherry. Przybysz przystępuje wprost do jego stolika, siada i zamawia szklankę piwa. Zaledwie jednak oddala się kelner, gdy szybkim ruchem wręcza swemu sąsiadowi jakąś małą paczkę, wyglądającą jak tekturowe pudełko, w którym zazwyczaj zapakowane bywają buciki dziecinne. Kelner przynosi piwo. Jednym haustem wychyla szklankę i pośpiesznie opuszcza kawiarnię.

Barczysty cudzoziemiec siedzi jeszcze chwilę, po czym również wstaje, woła płatniczego i wychodzi z „Atlanty". Niedawno przebytą drogą wraca do swego hotelu.

Powoli spaceruje po bulwarze, przystając od czasu do czasu przed jakąś wystawą sklepową. — Pocóżby miał się śpieszyć? Wszak cel, dla którego przybył do Rotterdamu został osiągnięty: otrzymał pieniądze...

Zagadnienie na bulwarze [illegible]

4.15. Na lotnisku rotterdamskim Waalhaven ląduje samolot czeskich linij lotniczych „Č. L. S. - Praha". Na pokładzie jego znajduje się trzynastu pasażerów; dwunastu z nich rozpoczęło swą podróż w Pradze — trzynasty we Wiedniu. Przy kontroli paszportowej okazuje się, że jedynym wiedeńskim pasażerem jest kupiec czeski, nazwiskiem Bora. Bora opuszcza lotnisko taksówką, udając się do kawiarni „Atlanta" na bulwarze Coolsingel. W „Atlancie" zostawia swój bagaż, kierując się pieszo do „Grand Hotel Central". Tu zwraca się do portiera z zapytaniem, czy zastał p. Nowaka, przybyłego dzisiaj rano z Berlina. Portier, nie w ciemię bity, prosi gościa, by zechciał zaczekać w hall'u, po czym zawiadamia telefonicznie policję o przybyciu tajemniczego osobnika, dopytującego się o zabitego Nowaka. Natychmiast przybywa policja, która aresztuje Borę.

W urzędzie śledczym wywiadowcy starają się Borę wybadać. Odpowiedzi aresztowanego są skąpe. Twierdzi on, że zgodnie ze swym paszportem, nazywa się Ladislaw Bora, urodził się w r. 1906 w Pradze czeskiej i jest z zawodu kupcem. Co zaś się tyczy jego przyjazdu do Rotterdamu i znajomości z Nowakiem — podaje, że przybył do tego miasta w celu otrzymania znaczniejszej sumy pieniędzy od „dyrektora Nowaka", z którym pozostaje w stosunkach handlowych.

Ktoś ze sprytniejszych inspektorów wpada na pomysł konfrontacji rzekomego Bory — i jego paszport daktyloskop demaskuje — ze szczątkami zabitego. Konfrontacja ta daje niespodziewany rezultat: Bora mdleje. Gdy odzyskuje przytomność, złamany psychicznie, zeznaje, że właściwe jego nazwisko brzmi Władysław Baranowski i że jest kurierem w służbie ukraińskiego ruchu narodowego. Zabity zaś Nowak — tu Bora staje na baczność przed straszliwie zmasakrowanym trupem — był wodzem tego ruchu, Eugeniuszem Konowalcem. Również nazwisko tajemniczego mężczyzny, z którym Nowak spotkał się w kawiarni „Atlanta" wymienia Bora i podaje jego rysopis.

Nici śledztwa biegną w stronę Berlina, gdzie znajduje się główna kwatera ukraińskiego ruchu narodowego. Policja holenderska nawiązuje kontakt z niemiecką centralą polityczną w Berlinie. Ta, ze swej strony, wszczyna dochodzenia i stwierdza, że pułk. Konowalec rzeczywiście przed dwoma dniami opuścił Berlin. — Do Rotterdamu przybywają żona Konowalca i dwaj jego przyjaciele — b. kwatermistrz armii ukraińskiej i b. wiedeński „Hofrat" — którzy agnoskują w zwłokach zabitego Nowaka — wodza U. O. N. pułkownika Eugeniusza Konowalca. Policja ustaliła ponad wszelką wątpliwość, że Nowak i Konowalec to jedna i ta sama osoba.

Wywiadowcy przystępują do wyświetlenia samego zamachu. — Kim jest osobnik, który wre-

Фрагмент статті про Є. Коновальця, опублікований у тижневику «Nasza Opinja».

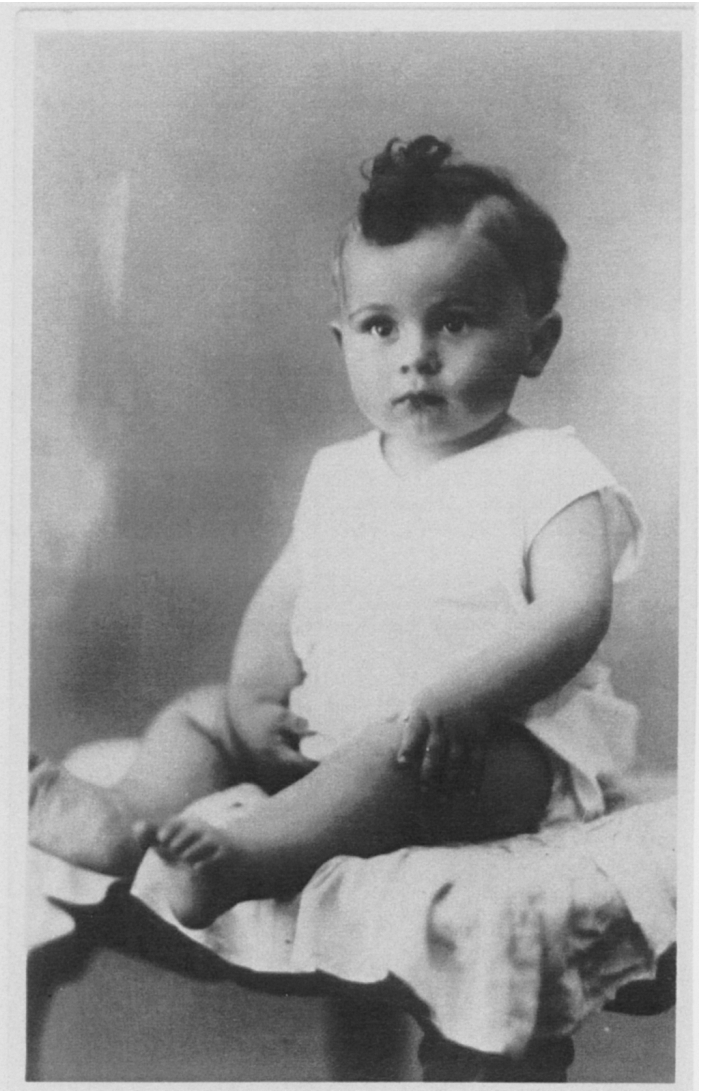

Лейб Левін – наймолодший син Єзекіїля Левіна.
Фото з архіву сина рабина Курта Левіна.

Рабин д-р Єзекіїль Левін. 1940 р.
Фото з архіву сина рабина Курта Левіна.

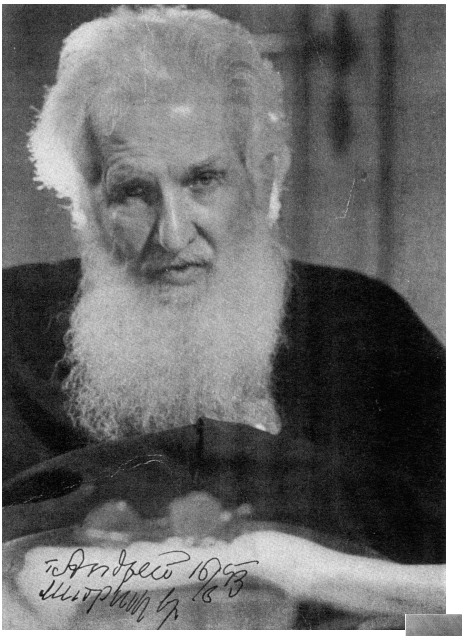

Портрет Митрополита Андрея Шептицького 1941-1942 року з особистим підписом. Фото подарував синові рабина Курту Левіну отець Марко Стек.

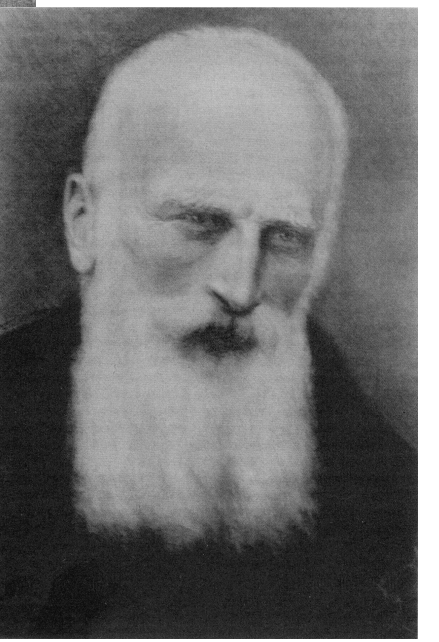

Портрет ігумена Климентія Шептицького, брата Митрополита Андрея Шептицького. З архіву сина рабина Курта Левіна.

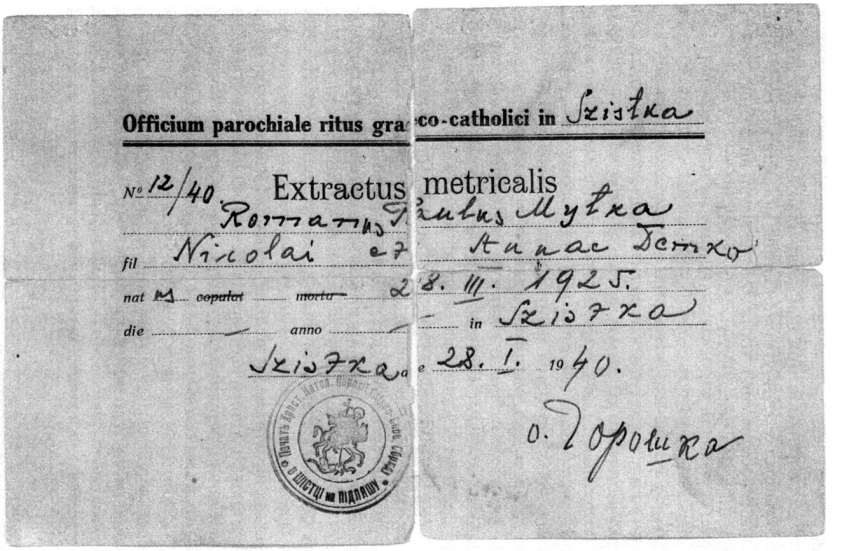

Officium parochiale ritus gra co-catholici in Szistka

Nº 12/40 Extractus metricalis

Romanus Paulus Mytka

fil Nicolai et Anna Demko

nat ~~M~~ ~~copulat~~ ~~morta~~ 28. III. 1925.

die — anno — in Szistka

Szistka 28. I. 1940.

О. Горошка

Метрика на ім'я Романа Митки, яку Куртові Левіну власноручно виписав ігумен Климентій Шептицький.

Gültig im Reich!

(VO - RSHA - v. 20. 10. 42. - IV. D. 3a - 1066 39)

Бр. Митка Роман

Unterschrift des Inhabers
Підпис посідача виказки

Name Mytka
Прізвище
Vorname Roman-Paul
Імя
Beruf der Mönch
Звання
Geburtsdatum 28. III. 1925
Народжений дня
Geburtsort Szistka
Місце народження
Bekenntnis gr-kath.
Віроісповідання
Familienstand ledig
Родинний стан
Heimatanschrift Osmotoda-gr-kath.
Сталий побут (адреса)
Studitenkloster - Luszky

Der Inhaber dieses Ausweises ist ukrainischer Volksangehöriger.
Посідач цієї виказки є українцем.

Dolina den 3. August 1943
дня
in DOLINA

Sekretär Secretar Секретар — Siegel Печатка — Obmann Голова

DOLINA

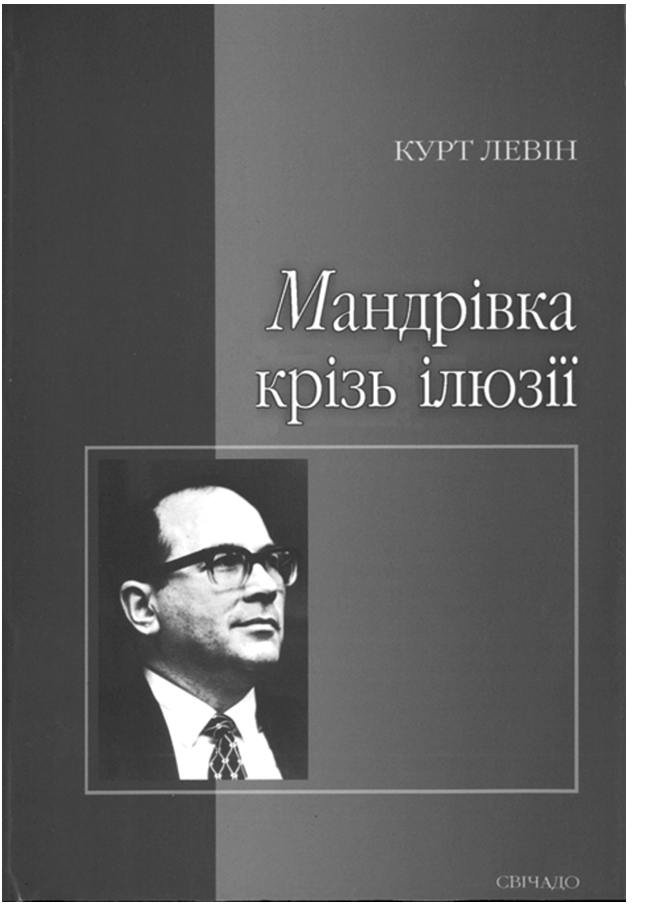

Спогади сина рабина Курта Левіна про батька, трагедію Голокосту, ідеї та діяльність братів Шептицьких. К. Левін "Мандрівка крізь ілюзії". – Львів: Свічадо. 2007 р. – 478 с.
Переклад за виданням Kurt I. Lewin. A Journey Through Illusions. Santa Barbara: Fithian Press, 1994. – 461 с.

Бібліографічна довідка

Центральний державний історичний архів України, м.Львів (ЦДІАЛ), Фонд 701, оп. 3, спр. 2550, 2552, 2721. Обрання, контракт, інавгурація рабина Є.Левіна, листування з управою єврейської релігійної громади, публічні виступи.

Архів Ягеллонського університету м.Краків (Uniwersytet Jagielloński. Archiwum). Автобіографія, протоколи іспитів, справа докторату.

Меморіальний музей Голокосту США (United States Holocaust Memorial Museum). Фонд раббі Є.Левіна. Копії документів архівів Львова, Кракова. Листування синів Є.Левіна Курта і Натана з установами та особами, причетними до діяльності батька-рабина.

* * *

Публікації на шпальтах періодичних видань 1930–1939 рр.

Nasza Opinja (Львів), Nowy Dziennik (Краків), Lemberger Tagblaft (Львів), Der Neuer Morgen (Львів).

Lewin E. Żydzi małopolscy, jako rabini w świecie ich zasługi dla Żydostwa. // Almanach Żydowski. Lwów-Warszawa-Poznań. 1937.

Про нього:

Bałaban. M. Historia Lwowskiej synagogi Postępowej. Lwów, 1937.

Кахане Д. Щоденник Львівського гетто. – К.: Дух і Літера. 2003

Ковба Ж. Повернення із забуття (Львівський рабин Є.Левін // Голокост і сучасність. – 2005. №1).

Левін Є. // Єврейські адреси Львова. Карта-Схема. – Львів: Хесед-Ар'є. 2005.

Lewin K. Przeżylem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 – Warszawa. 2006.

Левін К. Мандрівка крізь ілюзії. – Львів: Свічадо, 2007.

* * *

Перед війною Є.Левін готував до друку наукові праці «Неоплатонізм та юдаїзм», «Марк Аврелій» та, очевидно, інші, які стосувалися історії рабинства в Польщі та Галичині.

Дві валізи з рукописами батька у 1942 р. старший син Левіна Курт приніс у резиденцію Митрополита Шептицького і попросив зберегти. Документи переховував у своїх покоях особистий секретар владики отець Володимир Грицай. Після смерті Митрополита отець Грицай передав різні документи, в їх числі, можливо, й рукописи Левіна, до архіву Студіону. Після арешту отця Грицая у січні 1946 р., а невдовзі і ліквідації Греко-Католицької Церкви почався страдницький шлях не лише переслідуваних отців, монахів, монахинь, а й безцінних архіву, бібліотеки митрополії.

Документи УГКЦ упродовж 1946–1958 рр. не мали визначеного місця зберігання: передавалися до обласного архіву Львова й бібліотеки Академії Наук УРСР (нині Наукова бібліотека ім.В.Стефаника), до архівів Києва, знову до Львова. Нині перебувають у фондах ЦДІАЛ.

До початку 90-х рр. XX ст. переважна більшість документів була недоступною дослідникам. Це був так званий «спецфонд».

Рукописи Левіна досі не виявлені. Але надії є. Можливо, через «компетентність» відповідних фахівців-архівістів від КГБ, можливо, через інші обставини у різних архівах Києва, Львова виявляють документи Митрополії УГКЦ. Так, у 2002 р. у Центральному державному архіві вищих органів влади України (Київ) у фонді «Краєвий провід ОУН на західноукраїнських землях» у справі під назвою «Щоденник українських буржуазних націоналістів» виявлено, записані отцем Грицаєм тексти пастирських листів, звернень Митрополита Андрея, розпоряджень Митрополичого ординаріату, виконавчого органу управління Львівською митрополією за 1941–1944 рр. Збірник «Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали 1941–1944 рр.» видано 2003 р. в Києві у видавництві «Дух і Літера».

Так, сподіваюся, можуть бути знайдені й рукописи рабина Є. Левіна.

RETURN FROM OBLIVION – RABBI OF LVIV DR. JECHESKIEL LEWIN

Twentieth century introduced revolutions, two world wars, red and brown totalitarian regimes, as well as the gross violation of God's laws. These dreadful events destroyed lives of many who refused to submit to the terror introduced by the regimes, refused to accept the perverted patterns of behavior, and to take advantage of opportunities the circumstances presented. These terrible times are referred to as the century of martyrs. Conformism, violence, and brutality were contrasted with dignity, unswerving faith, and the love of one's neighbour. Dr. Jecheskiel Lewin, the last Chief Rabbi of a large Jewish community of Lviv, was one of these martyrs who through his life and activities warned about the coming catastrophe, and with the martyr's death overcame the evil of the Holocaust.

His life

He was born on the 20th of May, 1897 a scion of an old rabbinical family of scholars, his father and grandfather were prominent leaders of their communities. He was born in Rohatyn in Eastern Galicia, part of the then Austro-Hungarian Empire where his father Nathan Lewin served for a while as a rabbi. Dr. Jecheskiel Lewin's parents provided him with a religious and secular upbringing. He started with a private teacher at a Cheder (a primary religious school) in Rohatyn. The family moved to Rzeszow in 1908, where his father was invited to the rabbinical chair. Lewin attended a Polish high school while simultaneously continuing a religious education. He studied the Torah and the Talmud; and classical languages, literature

and history. He started rabbinical studies and secular education while living under Austrian rule. He was ordained (received smikha) in Poland which re-appeared after World War I. His father, a prominent Biblical and Talmudic scholar, was his first teacher. He followed rabbinical studies with rabbi of Krakow and Brody, Menachem Mendel Steinberg, and subsequently at a yeshiva in Wroclaw. He completed studies of philosophy at the Jagiellon University in Krakow, defending his doctorate thesis entitled "Neoplatonism and Judaism" in 1923. The energetic, gifted, and endowed with excellent communications skills, Dr. Jecheskiel Lewin had an interest in politics, was active in the Zionist movement, and joined the Association of Zionists of Western Galicia. He was also well known in Polish democratic circles.

The talented young man after completing his doctorate was offered a post of an assistant professor of philosophy at the Jagiellon University. He was also selected by the community to run for the post of deputy in the city council of Krakow with good chances that he would be elected. Excellent prospects for a prestigious academic and a political career were open to this promising young man; however, he chose to follow his ancestors, became a rabbi, married and had a son. He was invited in 1924 to become a rabbi of the progressive (not to be confused with the Reformed movement in the USA) Jewish community in Katowice in Silesia, an industrial and mining region annexed after World War I to the restored Poland.

Orthodox in his beliefs and brought up in a strict orthodox family Dr. Jecheskiel Lewin was able to avoid discords serving a community with strong pro-German leanings and a tendency toward assimilation. The Jewish community of Katowice quickly recognized the dedication of the young rabbi, his adherence to traditions, and his vocation. He comprehended the challenges that it faced in the post-war transition, while its members

practiced free professions and were active in trade and industry. The young rabbi quickly established himself in the community gaining respect, popularity and authority.

In 1927 the head of the Jewish community in Lviv, Victor Chajes, invited Dr. Jecheskiel Lewin to the vacant post of a rabbi of the progressive synagogue. This was an entirely new precedent within the Polish Jewry. The grandson and son of prominent orthodox rabbis, a young rabbi from Katowice in Silesia, and an individual with an academic background was invited to the prestigious rabbinical chair of a large and important Jewish community. The members of the board, in particular, the orthodox and Hassidic ones, were fiercely opposed to this invitation, as evidenced by the lengthy discussions, and exchange of letters between Dr. Jecheskiel Lewin and members of the board. Besides, the complex Jewish community of Lviv was highly politicized in those times.

A preliminary agreement was eventually reached and Dr. Jecheskiel Lewin was invited to come to Lviv, where he spoke at a number of events, conducted a service, and gained quickly acceptance and approval of the community at large. The practical aspects of moving the family from Katowice to Lviv and getting organized in the new place had yet to be resolved. However, as documents indicate arguments continued within the board. On the 8th of August 1928 Dr. Jecheskiel Lewin was compelled to notify the board of the Jewish community in Lviv that he terminated his lifelong contract in Katowice, and on the 1st of September he had to vacate the residence assigned to him. However, he failed to receive any response from the board. At last an agreement was reached, and through the initiative of Dr. Jecheskiel Lewin, the following points were added to the contract with the board of the Jewish community of Lviv:

1.1 will be guided in relations with all parties and religious movements only by principles of Law required for exercising

rabbinical duties. I will dedicate myself to cultivating accord and harmony within the community. I will refrain from challenging other groups, or confront parties representing different convictions. I pledge never to use the pulpit of the synagogue, or other means of influence at the disposal of a rabbi, for advancing specific political objectives.

2. I will preach in the Polish language in houses of prayer, named by the religious department of the community, every second Saturday and on holy days, at funerals, at cultural and educational events, and will organize spiritual exercises and religious education for pupils of secondary schools."

The history and the evolution of this large and complex community made his task in Lviv complicated and difficult at the outset. Dr. Lewin's personal life also became more difficult. His wife Eve failed to fit into life of the partner of a rabbi serving a Jewish community in a large city. She had other interests and was incapable to carry out the numerous responsibilities that came with her status as a rabbi's wife, which eventually led to a divorce. However, Dr. Lewin managed to navigate this difficult time retaining the support and the respect of the community. He developed an understanding with his fellow rabbis and the board; and found ways of conciliating the interests of the young and old. He was especially appreciated for his sermons, which were regularly attended by Orthodox Jews, as well as by completely assimilated Jews, who, it seemed, had already distanced themselves from their roots. Dr. Jecheskiel Lewin received full support of the community in these difficult days of a family crisis.

He remarried in 1931 Rachel Reiss, a gifted and highly educated daughter of a landowner from Potoki near Rawa Ruska, at the time an assistant to professor of psychology at the Lviv University Stepan Balij. She renounced a prestigious academic career for the sake of the marriage and became an

exemplary wife and mother to his son, Kurt, and their own two sons, Nathan and Leon. Her intelligence, tact, kindness, and ability to find a common language with people assisted greatly in the success of Dr. Lewin's rabbinical duties.

The increasingly complicated circumstances of the thirties, the recession and unemployment, the incessant squabbling within the community, combined with the difficulties with the Gmina Zydowska made Jecheskiel Lewin's task ever more difficult. It is only thanks to Rachel's support that he could brilliantly meet all these challenges.

Rachel's father an owner of a large estate Potoki, consisting of 2000 acres of arable land and 2000 acres of forest, was an able and clearheaded man. He took his family with the outbreak of the war to Vienna in 1914, and returned in 1920 to a destroyed property. He rebuilt the estate with bank credits. He settled his family in Lwow to make it possible for Rachel to continue studies at the Jan Casimir University. He lived on the estate in a comfortable but simple residence in the midst of a large park and orchard, regularly taking a short train ride to Lwow to visit his family.

Leib Reiss was an intelligent, able, soft-spoken man touched by tragedy, as Rachel's sister was retarded. He made every effort to create a favorable environment for Rachel, settling his family in an elegantly furnished apartment in Lwow. Her marriage confronted him with unexpected circumstances. He respected and appreciated Lewin; however, he also understood the difficult life his daughter chose.

The 1930s in Eastern Galicia were a time of an economic crisis, deteriorating and tense inter-ethnic relations, unemployment, and policy of polonization of the region populated by Ukrainians. Anti-Semitism became an official government policy. The lack of opportunities and chronic unemployment forced some to emigrate, while others searched for culprits with Jews as a

target. Life became radicalised and Ukrainians and Poles no longer adhered to tolerance. Dr. Lewin dedicated to his vocation continued on his chosen path in the troubled and difficult times preparing the community for a uncertain future, guided by his vision of dim prospects for Jews in pre-war Poland.

Gmina Zydowska has finally given Rabbi DR. Jecheskiel Lewin the title of Chief Rabbi of the Jewish community in Lwow, which he happily shared with his older colleague Rabbi Dr. Levi Freund. His activities expanded to education, social services, and to membership in the Zionist Executive. He became President of B'nai-B'rith, which signaled his acceptance by the old Jewish establishment of the city. Rachel's support was critical, and her advice and support offset Lewin's somewhat overly optimistic assessment of circumstances.

Starting in 1932 he focused on rebuilding religious education for young people. In 1934 he became the chairman of the Jewish Pedagogic Institute, responsible for the preparation and supervision of teachers of religion in secondary and professional schools. It was due to his initiative that numerous private schools for the teaching of Hebrew for children and adults were organized. He mobilized sponsors to fund orphanages, hospitals and other charity programs. In 1933, when the well-known Galician Zionist Dr. M. Ringel became the president of the B'nai-B'rith's organization called Leopolis, Dr. Jecheskiel Lewin became a member of its board and chaired its charity section. Thanks to the rabbi's initiative B'nai-B'rith provided regular financial support to a vocational school, the Albert Einstein Jewish People's University, and the Society of Friends of the Jewish University in Jerusalem.

In 1935 Dr. Lewin became a member of the editorial board of Nasza Opinja, a new weekly dedicated to social issues, politics, and literature. He elaborated his views in a variety of articles in this publication signed with the pen name L. He did not support,

or sympathize, with socialist or communist ideas, and remained a Zionist through his life. He was the only rabbi serving in the executive committee of the General Zionists Organization of Eastern Galicia, and was a member of the board of directors of Keren Hayesod, the fund for the rebuilding of Palestine, and the fund for the purchase of land in Palestine (Keren Kayemet Le Israel). Dr. Lewin condemned the infighting among the Zionists factions, and was critical of the program of the revisionist movement.

Rabi Dr Jecheskiel Lewin had been attracted to Zionism since his youth and supported it throughout his life. He was a delegate to two Zionist Congresses, one in Basel and one in Prague. As President of Keren Kajemet and Keren Hayesod, he was in contact with the Jewish Agency in Jerusalem; His name was inscribed in the Golden Book of Keren Kajemet. Eventually, he became suspicious of the Socialist politicians led by Ben Gurion and their growing domination of the Jewish Agency. He was convinced that Jewish settlement in Mandatory Palestine can develop and thrive only within the framework of the British Empire.

Lewin made every effort to awaken and maintain the spiritual life of the community by promoting Jewish solidarity and the following of traditions based on the teachings of the Torah. He fought any manifestations of disrespect and intolerance within the Jewish community, and toward Ukrainians and Poles. Thus, when a campaign was conducted in the Polish press against the Greek Catholic Metropolitan Andrew Sheptytsky and certain members of the Ukrainian UNDO party, Dr. Lewin expressed criticism of it in Nasza Opinja, and initiated direct contact with Metropolitan Andrew Sheptytsky. He organized a formal visit of a delegation of the Jewish community of Lviv to greet Metropolitan Sheptytsky on the occasion of his 70th birthday in 1935. This was the start of their personal friendship.

At Dr. Lewin's initiative Nasza Opinja regularly printed articles about the Ukrainian national movement, reviews of Polish literature and art. In 1938, after the death of the weekly's editor, Dr. Abraham Insler, Dr. Lewin became in effect its editor, writing regularly a column, in which he raised various touchy issues of day-to-day life using the pen name L. His columns reflected the recognition of deteriorating conditions in Poland after the death of Marshall Pilsudski, awareness of the tense European political situation, and the warning of the emergence of state sponsored ant-Semitism. "Opinja" attracted young university graduates for whom there was no employment. Rabbi Dr. Jecheskiel Lewin became their mentor and helped them to expand Opinja, and started a publishing house. In the few short years before 1939 Opinja became an influential weekly with its distribution expanding to other part of Poland.

The activities of Dr. Lewin evoked respect, love, and support; but also created occasional conflict with government officials and leaders of some segments of the Jewish community. In November 1930 the governor (starosta) of the Lviv district informed the board of the Jewish community that Dr. Lewin was provoking hatred and anti-government sentiment. The reason for this accusation was a speech made by the rabbi at the funeral of K. Eisenstein, a deputy to the Sejm (Parliament) for Zolochiv and Brody. He demanded a written explanation from Dr. Lewin, and his salary and his rent were withheld by the administration. In 1936 another dispute arose between the owner of the apartment where he lived and the board of the Jewish community, which rented it for him according to the terms of his contract. The owner demanded an increase in the rent and started lengthy court proceedings. In the meantime, Dr. Lewin had to ask repeatedly to have his stove repaired. There were now three children in the family and expenses were mounting. In addition, Dr. Lewin was helping personally many

young and old people who had fallen on hard times. The political situation abroad was deteriorating, Germany introduced racist Nuremberg laws, and Jewish life in Poland was made difficult by officially sponsored anti-Semitism. The violent demonstrations by members of the People's Democracy Party (endeks), the introduction at universities of ghettoes for Jewish students, and the boycott of Jewish stores became part of daily life.

Lewin was fully aware of the deteriorating situation as expressed by him in the "Jedniodniowka Stowarzyszenia Rygoryzantow" and articles found in "Opinja." However, there were very few avenues of escape open, severe exchange control prevented transfer of assets abroad, and governments made it difficult for Jews to obtain a visa. He encouraged emigration as he did not expect the situation in Poland to improve. The introduction of official anti-Semitism was reflected in the case of ritual slaughter. Ritual slaughter of animals for kosher food was challenged as barbaric and cruel by the wife of Prime Minister of Poland Prystor, aided by a Roman Catholic priest Trzeciak, a noted ani-Semite whose inciting pamphlets are still sold on Marszalkowska Street in Warsaw. Jecheskiel Lewin was invited to testify in this case in a court in Torun.

The Jewish community was divided with relations between the Orthodox, the Progressive, the Socialist and the Communists tense and antagonistic. Dr. Lewin was very popular in the community and his views and stance made a successful contribution to mediating between the feuding camps. The extreme Orthodoxy criticized him for his convictions, right up to appealing to the board of the Jewish community to ban him from being a rabbi of the progressive synagogue. The assimilated Jews criticized him for his friendly contacts with Orthodoxy, while the Bundists and socialists were openly hostile. Dr. Lewin commanded so much authority and was so popular that it is no exaggeration to say that almost every single Jewish group made an effort to secure

his support. Dr. Lewin had premonitions about the coming crisis and the war, and it pained him that the community was moving away from practising its religion and from the precepts of the Torah. To some extent the situation can be portrayed by the appeal by the board of the progressive synagogue to the board of the Jewish community of Lviv in April 1938. The issue were changed conditions. The charter of the synagogue was adopted in 1912 at a time when there were many established members who supported the synagogue and contributed generously to charities. "The income of the synagogue today barely covers the cost of its maintenance and administration. The attendance dropped sharply because of a change in values and attitudes. In the last few years the synagogue is overflowing on holy days but these are individuals who lack appropriate religious education either from home or from school. During the services in the synagogue there is noise, movement, and an ongoing discussion of current problems making it difficult to concentrate on prayer."

Members from every segment of the community consulted Dr. Lewin about their problems as they would a judge, an advisor, or a protector. The situation significantly worsened with the arrival of deported from Germany Jews with Polish citizenship. Thousands of these unfortunates found themselves for several weeks waiting in the fields at a small inter-city railway station called Zbaszyn, while government officials were debating their fate. Dr. Lewin organized a protest, a collection of money, food, and arranged accommodations for many deportees. He understood the helpless situation of the Jews in Poland and Europe. He tried to persuade all those with even limited means to emigrate, and he made every effort to unite the Jewish population. He also encouraged attempts to establish contact with leaders of Ukrainian and Polish communities to mobilize their assistance in curbing the spreading anti-

Semitism. Dr. Lewin's son Kurt, mentioning his father in these years, wrote: "The difficulties which faced him and the burden of the numerous duties of a rabbi left their mark. In the last years before WWII he aged a great deal. The life which had begun in such favourable circumstances had in a strange way become tragic."

At the time Keren Kajemet and Keren Hayesod collected substantial funds for transfer to the Jewish Agency in Palestine. The introduction of foreign exchange controls in Poland prevented their transfer, while funds were accumulating in a branch of the Anglo-Palestine Bank's Warsaw branch. Lewin reached the conclusion that as the funds cannot be transferred to Palestine, they should be in the meantime employed to provide loans for small Jewish business in the region. He organized Bank Spoldzielczy for this purpose and the contributed funds for Keren Kajemet and Keren Hayesod were used to make loans to local Jewish businesses. However, the Jewish Agency in Jerusalem objected to this and forced Bank Spoldzielczy to redeposit the funds in the Anglo-Palestine Bank, the predecessor of Bank Leumi. There they remained useless, until 1939, to be confiscated by Germans.

In the spring of 1939, the community in Grodek Jagiellonski completed a Jewish National Home to serve the region for exhibitions, gatherings, and other functions. Rabbi Lewin was invited to its opening and a car was sent to bring him for the occasion. The opening was impressive, with speeches and a program after which a small dinner was arranged for Lewin with the leaders of the community. During the dinner he was asked to approve the placement of a plaque on the building stating that he formally opened it. He refused and explained that he is not interested in posterity but only in what he could contribute to the community in his lifetime.

In October 1938 Dr. Lewin was invited to become a rabbi of

a community in Switzerland. He stated turning down the offer that he regarded his duty to remain at his post in Lviv. World War II and events, which later led to the genocide, dramatically changed the situation. Dr. Lewin remained at his post irrespective of the unfolding events. The Ribbentrop-Molotov Pact divided Poland between the two aggressors and the Soviets were allotted Eastern Galicia. The annexation of Galicia to the Ukrainian Soviet Republic, nationalization of property, arrests, and state sponsored atheism all resulted in the effective liquidation of the religious Jewish community.

The impact of these events created hardship for clergy of all faiths. Rabbis, priests deprived of their status as clergymen were left without financial means. Many churches and synagogues were closed. Dr. Lewin made an effective use of all the alleged rights to freedom of conscience and religion as stated in Stalin's constitution. He in effect led the community and continued to hold services in the synagogue. His colleague Rabbi Dr. Levi Freund fell seriously ill and died in January 1940. Every Saturday and on holy days services were held, the rabbi preached, marriage and funeral services were held. The separation of church and state called for secret arrangements to continue religious instruction for children and young people. Dr. Lewin worked tirelessly dispensing advice, while meticulously following the terms of the legislation of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. When the authorities imposed huge taxes on the synagogue with the objective to terminate its activities, he managed to organize a secret collection of funds and the tax was paid. In fact, the synagogue was the first religious institution in Lviv that paid the punishing taxes on time. Mr. Z. Layner recalled that a group of men passed instructions to districts, neighbourhoods, and buildings. He himself recalled receiving instructions for the Zamarstyniv neighbourhood from Hersh Alter, who was a trainee lawyer in Lviv before the war. "When you need advise, he was told, go

to the rabbi." The Greek Catholic authorities functioning from the residence of Metropolitan Sheptytskiy sought Dr. Lewin's advice in dealing with the tax burden. Kurt Lewin wrote about the secret night time visits to Dr. Lewin's residence by priests in business suits. A testimony provided by Father V. Hrytsay, the former secretary of the Metropolitan Andrew, who in 1969 serving as a priest of the underground church after his release from prison wrote in his diary, "In the time of arrival in Lviv of Soviets we managed to make use of the experience of late Rabbi Lewin. It seems that today we have a situation with taxes which is the same, or worse." NKVD carried out systematic arrests and deportations. Dr. Lewin was not included probably due to the scope of his authority and influence, however, he had to report once a week for questioning by officials of NKVD. He was interrogated for hours on a wide range of issues. Dr. Lewin assumed that eventually he will be arrested and he always had with him a little suitcase with personal items. He also said farewell to his family every time before leaving his home.

A new and tragic page in Dr. Lewin's life started on 22 June 1941 with the German attack on the Soviet Union. He calmed the fears of his neighbours, organized a makeshift synagogue in a bomb shelter and warned not to venture onto the streets unless it is necessary. Members of groups of the Organization of Ukrainian Nationalists were sniping at the retreating Soviet troops and the soldiers of the Red Army, unable to differentiate, targeted passers-by and fired indiscriminately at building and churches. The city was awash with rumours about the executions of prisoners by NKVD and the setting of prisons on fire.

The first German units accompanied by OUN volunteers entered the city on the night of 30 June 1941. The same evening an establishment of an independent Ukrainian state was declared. However, other events unfolded throughout the city. Vicious anti-Semitic propaganda made the Jewish population of

the city responsible for the atrocities perpetrated by the NKVD, in particular after the discovery of thousands of corpses in the cellars of the prisons. Of course Jewish Soviet commissars were blamed for the martyrdom of the prisoners. A pogrom erupted in the city with Jews caught on the streets and dragged from their homes to extricate bodies of prisoners from the cellars. "Idealistic nationalists", and local rabble, incited by Germans, began to plunder and kill. In the centre of the city, where Dr.Lewin lived, the situation was relatively calm but Jews were attacked in the districts of Znesinnya, Zamastryniv and Pidzamche. Where could the helpless innocents Jews find protection and assistance?

On the morning of 1 July people came to the residence of Dr. Lewin with the news that a Ukrainian mob is attacking Jews throughout the city. Dr. Lewin decided to call on Metropolitan Andrew assuming that he is the only one capable of stopping the pogrom. Dr. Lewin's son, Kurt, recalls: "My father asked me to translate a short statement from Polish into Ukrainian and left dressed in rabbinical vestments worn at funerals accompanied by two elders of the synagogue to call on Metropolitan Andrew Szeptytzky. He said goodbye to us with that same calm and solemnity as he did when he went every Tuesday for the weekly interrogation by the NKVD."

The Metropolitan was distressed by what he heard and promised to appeal to German authorities and to send immediately priests, nuns and monks to the streets to stop the pogrom. He offered to Dr. Lewin that he remains in his residence until the pogrom is over. The rabbi declined the offer stating that his place is with his community. On the way home he was seized by a group of young people who beat him and dragged him with others to Brygidki, the nearby prison, where the rabbi was shot. Kurt his son was dragged from his home by young Ukrainians led by the super of the building and taken

to Brygidki to join the group extricating corpses of executed prisoners from the cellar. There he witnessed the death of his father: "Suddenly I saw my father led by German soldiers to a corner of the large courtyard where other Jews were assembled. He intoned 'Shma Israel' with others joining in. A kind man who stood next to me grabbed me and covered my eyes when the soldiers opened fire. That is how my father died, trying to protect and defend his community. At least death rescued him from the agony of torture, humiliations and the horrors of the systematic annihilation of Jewish communities in the gas chambers of the death camps."

Jecheskiel Lewin's brother Aaron, the rabbi of Rzesow, died at Brigidki together with his brother. After the outbreak of World War II he fled from the German occupation zone and found shelter in Lviv. His children manage to emigrate to the USA.

The death of the rabbi aroused widespread consternation in the city. People were amazed at his courage and could not comprehend why he did not make use of the offered shelter. The terrible ordeals, which were the destiny of Jews of the city, displaced the memory of Dr. Lewin and his death in the defence of the community. Dr. Lewin was buried in a common grave not far from the suburban town of Brukhovychi with thousands of Jews shot by the Germans on that day along with Ukrainians, Poles, and Jews, murdered by the NKVD in Brygidki.

Dr. Jecheskiel Lewin was 44 years old, left a wife and three children. Thirty-five year old Rachel and 6-year old Leon died in the Lviv ghetto in 1942. Metropolitan Andrew Sheptytsky sheltered his sons Kurt and Nathan in Studite monasteries. Manuscripts of works and numerous articles written by the rabbi in Jewish periodicals remained in Lviv and partly in Krakow and Warsaw.

His Legacy

Dr. Jecheskiel Lewin was a rabbi by God's grace. The main legacy he left was the dedicated pastoral activity and the contribution made during his tenure to the Jews of Lviv. He comforted them in times of suffering, turbulence, and loneliness; he was an inspired and inspiring pastor providing spiritual guidance, and protected them from attacks by those who surrounded them. His pastoral work was dedicated to the return of the congregation to the Torah, the source of faith and optimism. Dr. Lewin explained to the congregation that what represents a threat is actually signalling the necessity to search for the right path. He pointed out that this is a call to follow a path away from evil. The Torah is the basis for the understanding and guidance of an individual's life, and the perceived collective responsibility of Jews to fight evil and a beacon guiding humanity back to God.

The Torah is a blessing, though not always apparent, as God's voice, which appeals to an individual's soul through one's conscience. It was of critical importance for the highly educated Dr. Lewin that the congregation was familiar with the teachings of Judaism, the wisdom of ancestors, and understands that penance, prayer, and good deeds lead to mercy, forgiveness and hope: Dr. Lewin was determined to ascertain that the prayer "My God, the soul which you have given to us was spotless" is understood. His views were communicated widely through sermons from the pulpit, his articles, and to a lesser extent his scholarly works. The responsibilities of a rabbi of a large and complex community left little time for the pursuit of scholarly endeavours. What are now available are texts of some of his sermons, fragments of theological works and articles on the pages of the weekly Nasza Opinja.

The recollections of his descendants and of the few survivors of Dr. Lewin's congregation can be regarded as important

contribution to the study of his life that resonate his views, and are evidence of his wide acceptance, and the impact of ideas and thoughts of the popular rabbi. Most of Dr. Lewin's documentary legacy is preserved in Ukraine: at the Central state historical archive of Ukraine in Lviv, at libraries named after V. Stefanyk and Lviv National University. Regretfully, it is a pity that his legacy has not been fully researched or written up.

Preliminary analysis allows us to divide his legacy into theology, history and general political interpretation. In an article eulogizing Dr. Ozjasz Thon, the rabbi of Krakow, Dr. Lewin outlined his vision of a rabbi's pastoral activities. The duties of a rabbi as he perceived, and the indirect influence expressed through the pulpit was a means of communication, support, condemnation of evil, and consolation of the faithful. The history and role of rabbis in the Jewish communities will be studied because, as the example of Dr. Thon indicates, it is little appreciated in our times. Dr. Lewin regrets that in the overly politicised and divided Jewish community certain Orthodox believers will refer to Dr. Thon as a politician, scholar of literature, discuss his other activities, but will avoid mentioning him as a rabbi. Dr. Lewin wrote that "A rabbi needs extensive knowledge, has to renunciate himself in order to lead people, to ease their suffering, to inspire them, to represent them in the non-Jewish world, to identify evil, and introduce the love of God, so that that an individual can be aware of His blessings."

Dr. Lewin made every effort to ensure that the legal rights of rabbis were respected both within the Jewish communities and by the state. In the manuscript of an unfinished work called "On rights and duties in the work of a Jewish congregation (assembly)", he analysed in detail traditional Jewish law, the contradictory judicial basis governing activities of Jewish communities in Poland, and the legal framework of rabbinates. Dr. Lewin condemned regulations governing the election of

rabbis, control by the state of activities of rabbis and rabbinates. He demanded that governing boards of Jewish communities ensure the right of rabbis to organize independently study of religion in schools, and financial support for the publication of religious literature and textbooks."

At a speech made in 1932 at a conference of teachers of Jewish religion in secondary schools he argued that the main task of rabbis is to teach young people respect for religion, because today's youth learns little about the teachings of the Torah at home. "It is good when traditions are preserved and the content of the prayer books is understood. Torah is the core, which influences the intellect and perception, and it is providing values to guide life of the young after they leave schools." Dr. Lewin in his scholarly and popular theological works focused attention on the Torah as the core of life for the chosen people.

The rabbi concentrated on God's blessing and God's punishment in the history of the Jews in the context of the realities of life in Galicia and Europe. In the article "Passover in a historical perspective" Dr. Lewin explains that Jews were only an extended family when Jacob, his sons, and their families left their homeland. Subsequently, as described in the Bible, Jacob's descendants became a nation chosen by God to reveal him to humanity. Having heard their lament in Egypt, God liberated them with a firm hand from slavery. This miraculous act of liberation was a sign of a future liberation, applicable to humanity at large, with the promise that God will fulfil through the offspring of Jacob the Messiah.

Dr. Lewin raises the question why God made Pharaoh's heart so harsh and cruel, and complicated the exodus from Egypt for his chosen people, in particular, for Moses? Couldn't the attitude of the Pharaoh have been more accommodating for the enslaved Jews? He answered, "For God and Moses, perhaps, however the objective, which indeed unfolded was the development among

Jews of a collective solidarity and a strong yearning for freedom. The harsher the slavery, the more difficult the trials, the greater became the resistance. The spirit of Jewish people was formed during the exodus, and the previously unseen courage was reflected in their behaviour. God brought his people to Mount Sinai, and made a covenant with them choosing Israel to be his people. God also laid down the terms of obedience and submission (2 M 19.5) and the people accepted the covenant stating, "We will do everything that God requests" (2 M 19.8). Dr. Lewin well versed in theology and history was concerned with the obstacles in the path encountered by the chosen people in their effort in communicating God's message to the world.

In 1936 in the article "Yom Kippur" the rabbi, contemplating the theological aspects of God's mercy and punishment, wrote: "On the Judgement Day Jews everywhere in the world reflect on their activities during the year, examine their conscience, admit their sins, and ask for forgiveness, with penance and obedience the central theme. The Atonement Day is a symbol for humanity at large while we are presenting our suffering and placing our fate at the foot of the Eternal throne, to God of all people. Will it be God of punishment or God of mercy? He represents justice reflected through Jewish people for all. We will submit our destiny, knowing that the departure from justice will result in our doom. Confessing our sins on this day we hope that hatred and discord will eventually disappear allowing to fulfil our destiny."

The prospects seemed gloomy in the prewar years for the people. However, for the rabbi of Lviv it was clear that while Jews are not fulfilling their mission, nevertheless, the theological assessment of the situation provides hope: "God's blessing and promise made to Israel will be extended to the earth" (1 M 12.2-3). Dr. Lewin often turns to the book of the prophet Isaiah to remind of the holiness of God. In the centre of the rabbi's arguments are

punishment for sins, repentance, and the recognition of God's justice and a blessing that will be dispensed to all.

In the article "Sanherib in the light of the Passover legends – interpretation of chapters X, XI of Isaiah", Dr. Lewin reminds that on the night of the Passover Seder, and on the eighth day of the festival both chapters are recited in synagogues. Dr. Lewin writes that God judges the sins of Israel; and the Assyrian conquerors are the instrument of His punishment because they do not understand justice and will exterminate many." (Isaiah 10.7.) The punishment meted is harsh for Israel, but the remnant of Israel from the House of Jacob will repent and "... will no longer follow those who misguided them but they will truly put their trust in the Lord, Israel's Holy God" (Isaiah 10.20). Dr. Lewin is reminded of the Biblical story of the conquest of Jerusalem; he grieves over "that trees of the forest cut down by iron". However, on the foundation of suffering and obedience "new branches will sprout from the tree of Jesse, and a new ruler will arise from the House of David. The spirit of the Lord will be with him, give him wisdom, and knowledge, and understanding of the rule of the Almighty." (Isaiah 11. 1-2)

For Dr. Lewin the image of this new branch is an evidence of a wonderful idea by the God's anointed from the line of David and God's Providence; this branch is like a cradle, with the brotherhood of rejuvenated people, because there will be no struggle either on Earth, or on the God's holy mountain, and an infant will play with a viper, and a calf and a lioness will dwell together." Dr. Lewin writes "this will be thanks to the spirit of God that will embrace the world, the spirit of justice and equality, which will console all those who are poor and suffer. The story of the Assyrian conqueror is ancient and well described in biblical literature. I am logically compelled to review the interpretation of the Bible by non-Jewish biblical experts and historians, and wonder how they failed to recognise

the common to all mankind vision of the Prophet. However, this is an issue for them to address."

Rabbi Lewin explains to his threatened faithful that like "the historical, arrogant Assyrians, their contemporary equivalent also oppress the weak ignoring the screams of pain and injustice; they see Judaism as a cut down tree already, and are motivated by hatred and violence. Fortunately there are contemporary Isaiahs who see the destruction of all vestiges for love of one's neighbour, and the trampling of ethics and values. However, the contemporary Isaiahs, just like the historical Isaiah, believe firmly in the power of Jewish roots, in their life-giving strength, which resuscitates faith and hope. Out of this, eventually, must grow and definitely flourish a new idea of love and eternal peace."

The article "The Disregarded Decalogue" is dedicated to the subject of sin and the violation of God's commandments: "The fear of God has disappeared and violation of the commandment 'Thou shalt not kill' is common and with it the disregard of other commandments, and the consequence of it is – in Dr. Lewin's view – the conflicts in Europe, inhuman policies followed by the anti-Semitic laws in Germany, the anti-Semitic excesses in Poland, and the discord in the Polish government." Dr. Lewin has written several articles on political issues. The historical perspective employed in discussing a wide range of international events and Jewish life in Poland are characteristic of his articles.

"I cannot depart from my personal attraction to and admiration for history" wrote Dr. Lewin in the article "The Voice of Columbus" and it is with pleasure that I reflect that in a hundred years time a young historian will study somewhere in the biggest archives of Central Europe documents written in a variety of languages." The article addresses one more appeal of US President Roosevelt to resolve disputes at the negotiating table because "the military power is growing, the world is shrinking,

and every nation is faced with danger. Dr. Lewin searches for answers to the question why people ignore the warnings while observing "the hell of the daily life". He is convinced that the hope of mankind is in cautioning and explaining these issues to young historians; to collect original documents describing international events; to supplement them with memoirs, diaries of "well-known statesmen, diplomats"; and to include the interpretation of the archives by scholars. This will permit the young researchers to expose the sources of conflicts and to identify those who are responsible for the critical decisions.

Dr. Lewin recommended to research texts, and a comparative analysis of facts and events in the framework of time because only then will a young scholar comprehend the impact of hatred and racist theories that are leading his own and other nations into a state of hysteria, while affirming oneself only by degrading others. It is critical to understand how leaders of aggressive nations gained and maintained their power. There is also the reconfirmation of the permanent onus of the primordial nature of justice, ethics, spiritual values, the millennia of experience, recognition of the responsibility of the leader for each person, which are the foundations of responsibility for the entire people.

Dr. Lewin advises the young historian to reflect that on the verge of the discovery of the New World, Columbus's team, exhausted after the long journey was close to a mutiny. He reassured them repeatedly that the world has limits and land is nearby. Doesn't President Roosevelt repeat the same idea with different words while he steers his ship through the unsure waves of diplomacy? A historian reflecting on the fate of the most threatened people in the world should read ancient Jewish chronicles. He will be struck to discover that Jews were expelled from Spain in the year in which Columbus discovered the New World.

The recommendations of Dr. Lewin for the young historian are so specific and given with such delicate humour following principles leading from simple to the complicated, that they can be employed in textbooks on exploration of knowledge, hermeneutics and comparative analysis. In a popular form but in a scholarly fashion, Dr. Lewin provides an analysis of Jewish history, and the history of other nationalities among whom Jews lived in Galicia. Thus, in his big article entitled "Passover in a the perspective of history", he analyzes and describes events known from Jewish history, and identifies the legacy of authors in their chronologic sequence pointing out that most provided only facts. He suggests employing a synthetic method so that behind the dry historical skeleton of facts the theoretical postulates of experience are exposed. He explores the interaction between the material (the ritual of the Seder) and the spiritual (liberation from slavery). Dr. Lewin distinguishes the periods of "Passover of Moses", "Passover of the Prophets", "Passover of the Diaspora", and "Passover of Herzl", in order to expose the boundary between the past, the present and the future. The Passover for Dr. Lewin is the bridge between the exodus of the Jews from Egyptian bondage and a record of a historical dialog, at a time when strength of the spirit was formed, and the collective power for future exodus the Passover of Theodor Herzl was built. Dr. Lewin sees the continuation of the historical dialog in the events of today: "When at a Passover Seder two people eat the Paschal lamb, one of them does this for the sake of fulfilling a traditional duty, while the other for the sake of satisfying his hunger". Our sages say that the latter is also fulfilling his duty, because in the modern slavery entire generations of Jews, lost in contemplation of liberalism and emancipation, join in the common Seder, and participate effectively in the continuation of the historical dialog. This is how the Passover of the future liberation arises, when all

of Jewry will gather for a new historical dialog with a revived strength of spirit and a collective solidarity."

Dr. Lewin applies historical analysis in his articles "The Balance of the Six-Year War", "Poland Was Resurrected", "Drang nach Osten". The rabbi of Lviv was an author of articles commenting on the evolution of European politics; events in Poland, Galicia, and anti-Semitism in all its manifestations in the context of Jewish life. So, in his article "The Romanian people's revolution and rumours about Palestine" he writes that the older generation is replaced by a new generation which grew up in the war and post-war environment for whom brutality and violence is not a crime, rape is not a sin, and aggression is a merit. He condemns this generation in Romania, Poland and Lviv, believing that "the persecution of Jews can be viewed as a sign of a critical stage in the evolution of history not only involving Jews but humanity at large. It is not a question of philo-Semitism, but because of self-interest this wave of persecution should be resisted by people who do not want to lose their freedom and humanity."

Dr. Lewin describes the "bench ghetto" in universities, the repugnant actions by the endeks in Lviv, as evidence of trouble facing Poland and Poles. In a short note with the titled "Jews Want War", he writes with irony that "The Jews must thank Hitler", because as he is mocking the descendants of Maccabees and Bar-Kochhba as poor soldiers, he is displaying his hypocrisy pointing out the threat presented by 18 million people scattered around the world determined to destroy a nation of 80 million in their own land."

In the article "The Tales of Purim", the rabbi writes that Jews have weapons that no one is able to take away from them, which are their humor and irony. "Jews laugh while they suffer at the hands of their enemies, just as they laughed at their enemies who

oppressed them in the bygone days. History teaches that their enemies eventually ridicule themselves through their actions."

* * *

Dr. Lewin was the author and initiator of many publications, articles, and reviews about literature, art and the life of Ukrainians and Poles in Galicia and Poland. In terms of average human yardsticks Dr. Lewin lost. He had the chance to accept an invitation to a rabbinical chair in Switzerland but died tragically defending his community, the majority of whom were wiped out within two years. His name is forgotten in the land where he lived and worked, and his legacy is unknown. Did he indeed lose? Dr. Lewin anticipated "the future Passover of Herzl" that generated a determination to shape ones own destiny. Contrary to logic, the State of Israel was created, the fallacy of the bad Jewish soldier was dispelled, and the world will again hear the idea expressed in an article called "The Voice of Columbus" that calls for resolution of conflicts and disputes through peaceful means.

Metropolitan Andrew Sheptytsky saved his two sons arranging for them to be sheltered in Studite monasteries. His son Kurt will write a book on good and evil of the tragic days of the German occupation, and will become one of the few who will dispel the myths and stereotypes of Galician Jews, Galician Ukrainians and Galician Poles.

The Soviets were as ardent as the Nazis in their attempts to destroy the pastoral legacy of rabbi Lewin. The Nazis hated the God of Abraham. The Communists denied God altogether. Personal faith was put to severe test. In the early post-war years, the Jewish survivors and those who arrived in Lviv from eastern parts of the Soviet Union managed to open a synagogue. However, the Lviv synagogue was closed in 1962. Prayer meetings for elderly people, minians, were banned too. Communism was shaping Soviet people out of Jews. To be able

to make their living they had to pay the price of renouncing their faith and of assimilation. This was considered to be cultural development which, eventually, ended in ruin.

* * *

In late 2008 the Lviv-based Ukrainian Catholic University held a presentation of Kurt Lewin's book *A Journey Through Illusion*. Myroslav Marynovych, vice-rector of the university, at the request of the author asked the participants to recite Psalm 121 at the grave of Mytropolitan Andrew Sheptytskyy. It was Jecheskiel Lewin's favorite psalm. Christian and Jewish prayers in Hebrew, Ukrainian and Old Slavonic languages were also said at the St Jur Cathedral. The prayers were said by a rabbi, a Christian priest and a Studite monk. It was an unprecedented event in the history of the Ukrainian-Jewish relations. Psalm 121 tells a lot to both Jews and Ukrainians:

I lift my eyes to the hills
Where does my help come from?
My help comes from the Lord,
the Maker of heaven and earth
He will not let your foot slip –
he who watches over you will not slumber
indeed, he who watches over Israel
will never slumber nor sleep.
The Lord watches over you –
the Lord is your shade at your right hand;
the sun will not harm you by day,
nor the moon by night.
The Lord will keep you from all harm –
he will watch over your life;
the Lord will watch over your coming and going
both now and for evermore.

At a time of rebirth of Jewish life in Ukraine, as Rabbi Dr. Lewin did in his day, the young historian V. Nakhmanovich published an article called "The Lost Torah. Is a secular Jewish culture possible?" In another discourse of a subject that also preoccupied Dr. Lewin he discussed the question "what is the basis of Jewish existence? Is it in the spirit of the past and reflections on the future? V. Nakhmanovich placed a question mark, which to Dr. Lewin was unacceptable. However, he arrives at the conclusion that the Torah, the revelation from God was the source of understanding of the past (in particular, the Holocaust) and the blessings in the future. He also quotes and comments on chapters X and XI of Isaiah to illustrate his reflections.

This is an acknowledgement of the validity of Dr. Lewin's legacy and the need to research it.

З питань замовлення та придбання
літератури звертатися за адресою:

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

вул. Волоська, 8/5, кімн. 210, Київ 70, Україна, 04070

Тел./факс: +38(044) 425-60-20

E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);
franc@roller.ukma.kiev.ua (видавництво)

Надаємо послуги: «Книга — поштою»